

Zoran Grijak

(Hrvatski institut za povijest, Zagreb)

USPOMENE I RAZGOVORI S BISKUPOM STROSSMAYEROM ISIDORA KRŠNJAVA OGA KAO POVIJESNI IZVOR

UDK 929 Kršnjavi, I. (093)

262.12 Strossmayer, J. J. (093)

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 26. 2. 2011.

U radu se analizira vrijednost rukopisa Isidora Kršnjavoga o biskupu Josipu Jurju Strossmayeru kao povijesnog izvora. Autor je ustvrdio da spomenuti rukopisi zahtijevaju vrlo obazriv kritički pristup, jer često odražavaju subjektivne poglede Kršnjavoga, a k tome je jedan njihov dio napisan više godina nakon Strossmayerove smrti, odnosno više desetljeća nakon razgovora koje je Kršnjavi vodio sa Strossmayerom, na temelju sjećanja koja više nisu bila sasvim pouzdana. Pa ipak, nakon kritičke elaboracije, autor ih ocjenjuje kao vrijedan povijesni izvor, jer osvjetljavaju važnije, a ponekad i iznimno važne i malo poznate momente iz privatnog života te javnoga crkvenog i političkog djelovanja biskupa Strossmayera u širem vremenskom rasponu od sredine 19. od početka 20. stoljeća, u Hrvatskoj i Slavoniji, u sklopu Habsburške (Austro-Ugarske) Monarhije te širim europskim okvirima. Posebnu pozornost autor je posvetio pogledima biskupa Strossmayera na Bosnu i Hercegovinu u vrijeme velike istočne krize (1875.-1878.), jer je ta problematika najuže vezana uz projektna istraživanja kojima se bavi.*

Ključne riječi: Isidor Kršnjavi, Josip Juraj Strossmayer, rukopisi, memoaristika.

* Prikazani rezultati proizašli su iz znanstvenog projekta *Katolicizam, islam i pravoslavlje u identitetskim procesima u Bosni i Hercegovini*, provedenog uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske (Šifra projekta: 019-0190612-0599), voditelj: dr. sc. Zoran Grijak.

Uvod

Bosansko-đakovački i srijemski biskup Josip Juraj Strossmayer i hrvatski povjesničar umjetnosti, slikar i političar Isidor Kršnjavi svojim su se zaslužnim i nadasve plodnim djelovanjem uvrstili među najeminentnije osobe hrvatske kulturne i političke povijesti druge polovice 19. i početka 20. stoljeća. Biskup Strossmayer je k tome dao pečat nekima od najvažnijih događaja u europskim okvirima, ponajprije svojim doprinosom raspravama na Prvome vatikanskom saboru 1869./1870. u čijem je radu aktivno sudjelovao, a svojim znamenitim govorima uvelike utjecao i na njegov tijek. Granice onovremene Hrvatske i Habsburške (Austro-Ugarske) Monarhije premašio je i svojim vezama s istaknutim pripadnicima europske kulturne i znanstvene elite, a napose svojim kontaktima s političarima i državicima europskih velesila u vrijeme velike istočne krize i bosanskohercegovačkog ustanka (1875.-1878.), čime je, u odsutnosti hrvatske diplomacije, na međunarodnom planu promovirao i artikulirao hrvatske kulturne i političke interese. Radilo se, naime, o razdoblju u kojem su jedini aktivni međunarodni čimbenici Habsburške (Austro-Ugarske) Monarhije bili austrijski Nijemci i Mađari.¹

U svojim dosadašnjim istraživanjima odnosa između J. J. Strossmayera i Isidora Kršnjavoga koncentrirao sam se na literaturu, biografske zapise I. Kršnjavoga² i njihovu obimnu korespondenciju. Transkribirao sam i objavio dio Strossmayerovih pisama Kršnjavome³ a također sam transkribirao i pripremio za objavljivanje izbor iz pisma Kršnjavoga Strossmayeru. Svrha je bila ocrtati odnose između tih dviju istaknutih osoba, ali također upozoriti na relevantnost spomenute korespondencije za proširivanje spoznaja o političkim prilikama u kojima su djelovali i za shvaćanje utjecaja šireg kulturnog, povijesnog i društvenog konteksta na oblikovanje njihovih uvjerenja i usmjerenje njihova djelovanja.

U ovome radu također se namjeravam posvetiti spomenutoj problematici, ali na temelju drukčijih izvora, dijela rukopisne ostavštine Isidora Kršnjavoga koja predstavlja pokušaj pisanja Strossmayerova životopisa. O

¹ Vidi s tim u vezi: Zoran Grijak, „Croatian-British View of the Eastern Question. The Correspondence of William Ewart Gladstone and Josip Juraj Strossmayer (1876-1882)“, *Review of Croatian History*, V (2009.), No. 1., 47.-85.

² Vidi : I. Kršnjavi, *Zapisci: iza kulisa hrvatske politike* (priredio Ivan Krtalić), sv. I.-II., (Zagreb, 1986.).

³ Strossmayerova pisma Kršnjavome nalaze se u *Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, Fond Isidora Kršnjavoga (Br. fonda: 804), kutija 4. III. 3. Pisma iz razdoblja 1875.-1884.* objavio sam u članku posvećenom odnosima među njima u sklopu vrlo kompleksnih političkih opredjeljenja i povijesnih prilika u kojima su djelovali. Vidi: Zoran Grijak, „Korespondencija Josip Juraj Strossmayer – Isidor Kršnjavi“, *Cris Časopis povijesnog društva Križevci*, VIII (2006.), 1, 54.-78.

sadržaju spomenutih rukopisa bit će više riječi nakon analize odnosa između Strossmayera i Kršnjavoga iz pera njihovih suvremenika te nekih kasnijih istraživača.

I. Strossmayer i Kršnjavi – utemeljitelji modernih hrvatskih institucija

Istraživači odnosa između Strossmayera i Kršnjavoga složni su u ocjeni da su njihovi odnosi u početku bili vrlo bliski i u pravom smislu riječi prijateljski. Također su suglasni u tome da je Strossmayer postavio temelje radu Kršnjavoga i da je njihovo intelektualno i političko obzorje uvelike nadmašivalo granice sredine u kojoj su djelovali. S druge strane, ta im je sredina, kao osobama koje su od početka svoga djelovanja imale za cilj ostvarenje ambicioznoga programa, težila nametnuti granice djelovanja. Upravo u tome, odnosno pokušaju nadilaženja postojećih ograničenja u postizanju viših kulturnih standarda leži i glavni uzrok kasnijega sukoba, jer će se Kršnjavi na tom putu odvojiti od Strossmayera i time ugroziti desetljećima dugo prijateljstvo.

Ovdje napose treba uputiti na prosudbe Olge Maruševski o Isidoru Kršnjavome kao jednome od kreatora grada Zagreba u njegovu oblikovanju u modernu europsku metropolu s kraja 19. i početka 20. stoljeća. Ona je također upozorila na oskudnost “zatečenog stanja”, odnosno nerazvijenost kulturnih i gospodarskih prilika u Hrvatskoj, pa i same hrvatske metropole grada Zagreba, u vrijeme kada su Strossmayer i Kršnjavi započeli djelovati na ostvarenju svoga programa.⁴ Nadalje, ustvrdila je da je Kršnjavi, zajedno sa Strossmayerom, stvorio program egalizacije hrvatskog prostora sa srednjoeuropskim, ali i s tendencijom kulturne emancipacije.⁵ Obojica su, svaki svojim individualnim stilom i načinom, bili autentični predstavnici duha historicizma kojemu je u temelju programsko djelovanje u kulturi i politici. Kršnjavi je na Sveučilištu u Beču bio đak Rudolfa Eitelbergera von Edelberga (Olmouc, Moravska, 17. IV. 1817.-Beč, 18. IV. 1885.), od kojega je usvo-

⁴ “(...) glavni grad kao političko središte no izolirano od Evrope ne imajući željeznicu kao jedan od najvažnijih činilaca suvremenosti i gdje osim velike zgrade zidane za bolnicu (danas zgrada Rektorata Sveučilišta i Pravnog fakulteta), židovskog hrama i vojarne u Vlaškoj ulici nema nijedne javne zgrade kojom bi se taj grad legitimirao kao metropola 19. stoljeća. Ostaje još Kaptol s gransenjerskim biskupskim alirama gdje Alagović uvodi neogotiku (...) pa zatim Haulik s njegovim uređenjem Maksimira. (...). U tim relacijama, s feudalizmom koji je nestao tek u zakonskim člancima, sa skromnim reformnim predradnjama u apsolutističkoj i ustavnoj eri, pod pritiskom nagodbenjaštva i silom ekonomskih zahtjeva, instalirao se sloj ljudi koji pripadaju našem „vremenu utemeljitelja“ ili bolje reći, graditelja što nastoje voditi politiku razvoja zemlje kakav se podrazumijeva u građanskoj Evropi počevši otprilike od četvrtog desetljeća, a u svom apogeju između 1860. i 1890. godine.” Olga Maruševski, *Iso Kršnjavi kao graditelj. Izgradnja i obnova obrazovnih, kulturnih i umjetničkih objekata u Hrvatskoj (dalje: Iso Kršnjavi kao graditelj)*, (Zagreb, 1986.), 6.

⁵ *Isto*, 5.

jio pragmatizam i metodičnost te svrhovitost koju historicizam proklamira u razvoju i funkciji arhitekture, stajalište o egalizaciji umjetničkog obrta i „velike umjetnosti“ uz oslonac umjetničkog stvaranja na političku suvremenost.⁶ Strossmayer je dijelio stajališta Kršnjavoga o umjetnosti, ali i o kulturnoj, pedagoškoj i nacionalno-političkoj zadaći i značenju ustanova koje služe njezinu predstavljanju i promociji. Preduvjet za realizaciju njihova programa bilo je osiguranje nužnih financijskih sredstava, jer su nadležna ministarstva u Beču i Budimpešti uskraćivala svaku potporu upravo u toj domeni. Strossmayer je iskoristio velike posjede svoje biskupije te tako postao najpoznatiji mecena u povijesti hrvatskog naroda. Rezultat tog mecenatstva je, uz Akademiju (1861.) i Sveučilište (1874.), Strossmayerova galerija starih majstora, otvorena u sklopu Akademije 1884., u čijem su stvaranju Strossmayer i Kršnjavi intenzivno surađivali.

II. Uzroci razmimoilaženja i prekida prijateljstva Strossmayera i Kršnjavoga

U istraživanju uzroka razmimoilaženja te kasnijeg definitivnog prekida odnosa između Strossmayera i Kršnjavoga treba upozoriti na stajalište pretežitog dijela poznavatelja i analitičara njihovih odnosa, da su obojica u svome javnom djelovanju bila pokretana ambicijama koje su nadilazile sferu osobnog probitka, odnosno bila usmjerena prema postizanju javnoga dobra. Na temelju ocjene da su ambicije Kršnjavoga bile prožete politikom, ali nikad motivirane samo osobnim probitkom, izveli su zaključak da je, slično kao kod Strossmayera, koji je osjećao potrebu djelovati u korist domovine i naroda, podjednako i u Kršnjavome postojao „kulturološki poziv“ kao nadređeni princip djelovanja. O. Maruševski je, ističući zasluge Kršnjavoga, upozorila da je on „(...) s osjećajem dužnosti i poštenja prema poslu koji je preuzeo, ugrađenim u profil Evropejca 19. stoljeća, sa činovničkom odgovornošću u najboljem smislu riječi nastojao ugraditi u naš prostor sve komponente tadašnje evropske kulturne razine.“⁷ Ona je stoga i „apostaziju“ Kršnjavoga od Strossmayera objasnila kao subjektivan čin, ali u svojoj biti uvjetovan višim razlozima objektivne naravi, pokušajem ostvarenja određenog kulturnog programa, pri čemu moralnu problematičnost takvoga čina relativizira količina ostvarenoga općeg dobra. U dobrohotno satiričkoj maniri opisala je „laviranja“ i „zaokrete“ Kršnjavoga u njegovim političkim opredjeljenjima, uzimajući pritom u obzir i onovremenu vrlo složenu političku situaciju: „Njegova je politička biografija kontroverzna ukoliko je cijela situacija trajno bila takva. On je politički vezan uz Strossmayera, i to svim žarom i iskrenim uvjerenjem,

⁶ *Isto*, 12.-14.

⁷ O. Maruševski, *Iso Kršnjavi kao graditelj*, 14.

jer zna da mu je time otvoren put u karijeru koja mu je namijenjena. Narodnjak je, u duhu jugoslavenske ideologije Račkoga i Strossmayera. Politička se situacija mijenja. Kršnjavi vrlo dobro zna da u uvjetima Khuenova vladanja kao politički oponent ne može ništa uraditi doli eventualno privatno galamiti ili pisati knjige, ali ne i nastaviti posao koji je započeo. Treba se preorijentirati. Hitro je iskočio iz obzoraških kola kad je vidio – kako sam kaže – da će se otkotrljati u bezdan. Popeo se u Khuenov fijaker obilno iskorišćujući činovničko mađaronstvo na korist umjetnosti, prosvjete i školstva. (...) Kad se diskreditirala unionistička politika, od civisa hungaricusa postao je starčevićanac, frankovac, velikoaustrijanac, pozivajući se na 1527. i 1712., a hrvatske je velikaše iz 1102. nazvao rezolucionašima (aluzija na tzv. Riječku i Zadarsku rezoluciju 1905., op. Z. G.). Kao vječni opozicionar rastao se i od frankovaca, privrženog dinastiji Mađari ga nazvaše Jelačićem 20. stoljeća. U obrani svoje političke nedosljednosti poziva se na sv. Pavla kojemu nitko nije predbacivao što je bio poganin Savao.⁸

O. Maruševski, dakle, političko konvertitstvo Kršnjavoga analizira u širem kontekstu kao odraz kontroverzija u ondašnjoj hrvatskoj politici, koja je ambicioznijim, prosvjetiteljskim idealima nadahnutim pojedincima često nametala kao izbor ili pasivnost ili politički oportunitizam u cilju stvaranja podloge za političku i kulturnu budućnost svoga naroda. Milan Marjanović u svome nekrologu Kršnjavome naglašava upravo važnost momenta postignuća, rezultata, ostvarenja bitnoga u djelovanju Kršnjavoga, relativizirajući time kasnije osude njegova političkog oportunitizma iz svoje naprednjačke perspektive: „Kršnjavi je učinio politički skok prelazeći od Strossmayera Khuenu, ali on je svoju političku negativnost bogato kontrabalansirao narodu korisnim, za kulturu naroda upravo epohalnim objektivnim tekovinama.“⁹ Marjanovićevo priznanje iznimnih zasluga I. Kršnjavoga za širenje institucionalnog okvira za kulturni napredak Hrvatske ne umanjuje ni okolnost da mu je u spomenutom nekrologu osporio veće značenje na području umjetnosti, ustvrdivši da nije bio veličina ni na umjetničkom (slikarskom) ni na književnom planu.¹⁰ Ova Marjanovićeva vrlo pozitivna opća ocjena djelovanja I. Kršnjavoga donekle je umanjena nekim njegovim kasnijim kritičkim osvrtima na likovno-estetske poglede I. Kršnjavoga, napose u sklopu analize likovne kritike u povodu izložbe Hrvatskog salona 1898. (početak hrvatske likovne moderne), kada je umjetničke principe uz koje je pristajao Kršnjavi ocijenio kao obilježene socijalnim konzervativizmom.¹¹ No, bez obzira na to, ova činjenica svjedoči o

⁸ *Isto.*

⁹ M. Marjanović, „Dr. Izidor Kršnjavi. Nekrolog.“, *Novosti*, 1927., br. 35.

¹⁰ *Isto.*

¹¹ M. Marjanović, *Hrvatska moderna. Izbor književne kritike, I. Knjiga (1897.-1900.)*, (Zagreb, 1951.), 38.-39.

tome da su velike kulturne zasluge Isidora Kršnjavoga, iz razdoblja njegova djelovanja u sklopu režimske Narodne stranke bana Khuena Hédervarya, javno priznali i njegovi oponenti, pristaše sasvim oprečnih, društvenih, političkih i umjetničkih svjetonazora.

III. Rukopisi Isidora Kršnjavoga o biskupu Strossmayeru kao povijesni izvor

Prije razmatranja relevantnosti rukopisa I. Kršnjavoga o biskupu Strossmayeru kao povijesnog izvora treba upozoriti na činjenicu da se radi o rukopisima za Strossmayerovu biografiju, na hrvatskom jeziku i na njemačkom jeziku na pisanoj gotici.¹² Složeni su kao jedna velika cjelina od nekoliko stotina listova, premda se po njihovu različitom numeriranju i sadržajnoj nepovezanosti te čestim ponavljanjima identičnih činjenica, ponekad u sasvim različitom interpretacijskom diskursu, vidi da je uglavnom riječ o dijelovima većih ili manjih cjelina koji su sačuvani samo fragmentarno. U njima nalazimo niz dragocjenih podataka za rekonstrukciju nekih od najvažnijih događaja iz hrvatske političke i kulturne povijesti druge polovice 19. stoljeća. Međutim, ima i puno ponavljanja i općih mjesta. Vjerojatno su ta nesustavnost i diskontinuitet u historiografskoj rekonstrukciji Strossmayerova života bili jedan od važnijih uzroka kasnijeg odustajanja Kršnjavoga od pisanja opsežnije monografske studije.

Budući da bi cjelovita analiza zahtijevala iznimno puno vremena i znatno premašivala opsegovne okvire ovoga priloga, odlučio sam se transkribirati tek nekoliko rukopisa za koje držim da su historiografski relevantni, jer ocrtavaju važnije momente iz života biskupa Strossmayera, a ujedno posvjedočuju o kakvoj se vrsti izvora radi.¹³ Svi ti rukopisi snažno su prožeti subjektivnim viđenjima I. Kršnjavoga, a katkad odražavaju i njegovo nastojanje da zataji ili samo u osnovnim crtama opiše neke događaje o kojima je inače znao mnogo više, a u neke od njih je bio i osobno involviran, kao politički oponent biskupa Strossmayera, nakon pristupanja režimskoj Narodnoj stranci 1884. godine. Stoga im je u analizi potrebno pristupiti vrlo oprezno i tek ih nakon kritičke elaboracije vrednovati kao povijesni izvor. Budući da su rukopisi koje sam odabrao i transkribirao uvršteni kao prilog članku ovdje ću navesti samo osnovne podatke o arhivskom fondu (seriji) i vremenu nastanka (za one ruko-

¹² Spomenuti rukopisi pohranjeni su u Fondu Isidora Kršnjavoga u *Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu*, (dalje: *HDA*), *Fond Isidora Kršnjavoga* (dalje: *FIK*) (*Br. fonda: 804*), *kut. 4. IV. 2.*

¹³ Objavljivanje svih rukopisa zadaća je koja bi se najprikladnije mogla realizirati u sklopu nekog znanstvenog projekta, u okviru šireg istraživanja Strossmayerova djelovanja, kao rezultat rada većeg broja znanstvenika ili u sklopu izradbe doktorskog rada u kojem bi se zapisi Kršnjavoga kritički analizirali s obzirom na širi povijesni kontekst u kojemu su nastali.

pise kod kojih je to moguće utvrditi). Detaljniji podaci navedeni su u bilješkama uz transkribirane rukopise u prilogu.

Prvi rukopis nosi naslov *Uspomene na biskupa Strossmayera. Prinos savremenoj historiji*. Fragmentaran je, ima deset stranica, a nedostaje deveta. Napisan je još za Strossmayerova života, dakle prije 1905. godine. Drugi rukopis je kraći cjeloviti rukopis od kojega su se sačuvala stranice 2.-4. Nema naslova, ali sam ga zbog lakšeg snalaženja i tematske podudarnosti naslovio *Uspomene na biskupa Strossmayera II*. Rukopis je na kraju potpisan što isključuje dvojbu da se radi o fragmentu neke veće cjeline. Napisan je potkraj Strossmayerova života. Treći rukopis ima 5 stranica, a počinje na stranici 2. Nije datiran. Naslovio sam ga *Fragment uspomena o Strossmayeru I*.¹⁴ Četvrti rukopis započinje na stranici 3, a završava na stranici 5. Najvjerojatnije predstavlja dio veće cjeline. Nije datiran. Naslovio sam ga *Fragment o biskupu Strossmayeru II*. Peti rukopis je najcjelovitiji i najopsežniji. Počinje na stranici 2, a završava na stranici 71. Potpisan je i datiran (21. travnja 1920.). Napisan je u formi intervjua, a Kršnjavi ga je naslovio *Razgovor s biskupom Strossmayerom*.¹⁵

Već sam upozorio na činjenicu da su rukopisi I. Kršnjavoga o biskupu Strossmayeru prožeti vrlo snažnim emocijama, a u pojedinim su dijelovima i snažno subjektivno obojeni. Oni u stvari predstavljaju kronologiju jednoga velikog prijateljstva, koje od strane Kršnjavoga nije bilo zaboravljeno i prežaljeno ni više desetljeća nakon što ga je Strossmayer, ne mogavši mu nikako oprostiti prelazak na stranu njegovih političkih protivnika, naprasno prekinuo. Prisjećajući se zajedničkog boravka sa Strossmayerom u Rimu, tijekom sedamdesetih godina 19. stoljeća, Kršnjavi je upozorio na Strossmayerovo jugoslavenstvo kao predmet ranih nesporazuma među njima.¹⁶ No, na nizu drugih mjesta u njegovim rukopisima vezanim uz to pitanje razvidno je da je bio svjestan da su njegov politički oportunitizam i pristupanje režimskoj Khuenovoj Narodnoj stranci 1884. bili poglaviti uzrok Strossmayerova raskida s njim.¹⁷ Raskid se dogodio prije svečanog otvaranja Strossmayerove Galerije starih majstora (9. XI. 1884.) što je za Kršnjavoga bilo iznimno neugodno, jer je morao biti u Strossmayerovoj blizini u trenutku kada ga je ovaj otvoreno ignorirao. Kršnjavi opisuje taj događaj vrlo tronuto, još uvijek prepun gorčine

¹⁴ Hrvatski državni arhiv, FIK (804), kut. 4. IV. 2., 5 listova. Bez naslova, započinje na 2.

¹⁵ HDA, FIK, (804), kut. 4. IV. 2. Rukopis je napisan u obliku intervjua, pretpostavljam naknadnim uobličjenjem I. Kršnjavoga, na temelju ranije spomenutih zabilježaka na njemačkom jeziku. Paginiran od str. 2. do posljednje 71. stranice.

¹⁶ Vidi: Prilog. 1.: I. Kršnjavi, *Razgovori s biskupom Strossmayerom, pisani god. 1920.* (dalje: *Razgovori s biskupom Strossmayerom*), neobjavljeni rukopis, HDA, FIK, (804.), kut. 4/IV.3., str. 34. (paginacija prema originalu rukopisa).

¹⁷ Isto, 60.

zbog povrijeđenih osjećaja, što upućuje na zaključak da ga se često prisjećao tijekom idućih 36 godina, od trenutka raskida sa Strossmayerom do nastanka *Razgovora sa Strossmayerom*.¹⁸

Neposredno nakon što je Strossmayer raskinuo prijateljstvo s njim, Kršnjavi se nadao da će mu se uspjeti ponovno približiti. U tu svrhu napisao mu je, u vrijeme svoje kandidature na listi Narodne stranke 1884., pismo kojim ga moli da ga podrži, jer da će unatoč svemu u Saboru nastaviti raditi na korist naroda. Strossmayer je na to odgovorio žestokom agitacijom protiv Kršnjavoga u njegovu izbornom kotaru Brodu. Pokušaj prutukandidature uglednog hrvatskog povjesničara Tadije Smičiklase izjalovio se. Uslijedio je otkaz Kršnjavome kao ravnatelju Galerije. Kršnjavi je odbio prihvatiti otkaz pozivajući se na odredbe svoga petogodišnjeg ugovora s Akademijom.¹⁹ Nije mu bilo poznato da ga je Strossmayer 1885. pokušao privremeno izopćiti iz Crkve što bi se svakako vrlo negativno odrazilo na njegovu profesorsku karijeru.²⁰ Naime, u pismu upućenom zagrebačkom nadbiskupu Josipu Mihaloviću 4. svibnja 1885. Strossmayer je zahtijevao da se, sukladno odredbama Tridentinskoga koncila, Kršnjavoga sankcionira zbog sudjelovanja u dvoboju, na način da ga se privremeno izopći iz Crkve (do pokajanja i podjeljivanja oprosta). Naime, Kršnjavi je imao dvoboj 22. siječnja 1885. s narodnim zastupnikom, pravašem Milanom Pavlovićem u Maksimiru. Povod je bila rasprava u Saboru Kraljevinâ Hrvatske i Slavonije (dalje: Hrvatskom saboru) 16. siječnja 1885. o izberivosti narodnoga zastupnika Vase Paukovića (izborni kotar Brlog) koga su napadali mnogi pravaši, ponajprije Milan Pavlović (izborni kotar Brinje), spočitavajući mu neke nepoštene čine. Kršnjavi je, braneći čast Paukovićevu, izazvao dvoboj pištoljima u kojem nije došlo do ranjavanja ni s jedne strane. Po kanonskom pravu i sudionici u dvoboju i njihovi sekundanti bili su *eo ipso* ekskomunicirani. Zbog toga su klerici zabranili Kršnjavome ulaz u sjemenište u kojem je predavao kršćansku umjetnost kao neobavezni predmet. Da je znao za tu Strossmayerovu namjeru, Kršnjavi bi je zasigurno bio spomenuo u svojim *Uspomenama* ili u *Razgovorima s biskupom Strossmayerom*. Bila mu je, međutim, poznata snažna opreka u Strossmayerovoj naravi koja ga je često navodila na kontroverzne postupke. Tu dihotomiju Strossmayerova karaktera pripisivao je velikim oprekama u karakteru njegovih roditelja. Naime, Stros-

¹⁸ *Isto*, 63.

¹⁹ *Isto*, 65.-66.

²⁰ Vidi o tome: *Korespondencija Strossmayer – Vannutelli 1881.-1887.* prir. Josip Balabanić i Josip Kolanović, (Zagreb, 1999.), 389.-391.; Z. Grijak, „O okolnostima upućivanja pisma bosansko-đakovačkog i srijemskog biskupa J. J. Strossmayera zagrebačkom nadbiskupu Josipu Mihaloviću 4. svibnja 1885.“, *Tkalčić. Godišnjak društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije*, (Zagreb, 2004.), br. 8, 311.-328. Kao prilog radu objavljen je transkribirani tekst pisma.

smayerova majka bila je blaga i plemenita osoba, a otac u svojim postupcima strastven i nepredvidljiv.²¹

Strossmayer je kao veliki mecena i dobročinitelj, ne samo na općem, nego i na privatnom planu, smatrao da mu pojedinci, kojima je pomogao, duguju trajnu lojalnost i to napose u svome javnom djelovanju. U slučaju izostanka vidljivih očitovanja zahvalnosti i ispunjenja njegovih nada ili zahtjeva znao je biti vrlo oštar i neugodan. Upravo u tome treba tražiti uzroke njegova nagloga raskida prijateljstva s Kršnjavijem. Podjednako se odnosio prema osobama s kojima nije bio u prijateljskim odnosima, nego ih je podržao iz oportunitizma ili političkog pragmatizma. Primjerice, prema banu Mažuraniću. O Strossmayerovu razočaranju u Mažuranića nalazimo podatke u *Uspomenama* i *Razgovorima s biskupom Strossmayerom*, u kojima Kršnjavi navodi da je Strossmayer Mažuranićevu pasivnost na položaju dvorskog kancelara tumačio kao prikriveno rodoljublje, pretpostavljajući da će kao ban biti energičan i koristan. Kasnije ga je, bez obzira na neprijeporno važne modernizacijske reforme u sudstvu i upravi koje je proveo, ocijenio lijenim, neodlučnim i indiferentnim. Kršnjavi je dijelio Strossmayerovo negativno mišljenje o Mažuraniću, navodeći u prilog tome i pseudoznanstvene argumente poput grafološke analize Mažuranićeva potpisa.²² Svoje *Razgovore sa Strossmayerom* Kršnjavi završava u pomirljivom tonu, ustvrdivši da se nakon dugih godina trudi zaboraviti sve ružno što mu je Strossmayer učinio i nastoji njegovati uspomenu na njega pročišćenu od svega prijepornoga. Pritom se očividno trudio ublažiti neke svoje ranije negativne ocjene Strossmayerova karaktera, poput tvrde nepopustljivosti, karakteristične za politički zagrižene osobe, koja ga je do kraja života priječila da mu oprostí njegovo političko konvertitstvo.²³

Prilikom analize rukopisa I. Kršnjavoga o biskupu Strossmayeru treba upozoriti da oni nisu posvećeni samo njihovim međusobnim odnosima i oprekama u njihovu političkom djelovanju, premda se sve to uvelike odrazilo na interpretacijski diskurs I. Kršnjavoga. U njima se spominju i mnoge važne činjenice iz hrvatske i europske povijesti u kojima je Strossmayer bio istaknuti protagonist te se s tim u vezi često navode i vrijedni i zanimljivi podaci. Između ostaloga, iz njih doznajemo o Strossmayerovu zauzimanju kod uprave Kongregacije (bratovštine) sv. Jeronima u Rimu 1859. da se u okviru svetojeronimskih ustanova otvori hrvatski inozemni nacionalni kolegij za odgoj i školovanje svećenika, koje se odvijalo u sklopu višegodišnjih nastojanja hrvatskog episkopata za preustrojem svetojeronimskih institucija u Rimu (gostinjac, kaptol, kongregacija/bratovština) u moderni svećenički

²¹ I. Kršnjavi, *Razgovori s biskupom Strossmayerom*, 36.

²² *Isto*, 57.

²³ *Isto*, 58.

zavod, a završilo 1901. apostolskim pismom Lava XIII. *Slavorum gentem*.²⁴ Nadalje iz Kršnjavijevih rukopisa doznajemo o ranije nepoznatim činjenicama vezanim uz Strossmayerov pokušaj osujećivanja Austro-ugarske nagodbe (1867.) te o njegovom u međunarodnim okvirima zapaženom sudjelovanju na Prvom Vatikanskom saboru 1869./1870. i s tim u vezi o njegovu druženju s najvišim pripadnicima europske aristokracije i intelektualne elite u gradu Rimu krajem šezdesetih i tijekom sedamdesetih godina 19. stoljeća. Kršnjavi se također osvrće na Strossmayera kao biskupa, uspoređujući ga po manirama, širini znanja i dijapazonu interesa te po društvenom uplivu s renesansnim prelatima, zatim na Strossmayerov rad na utemeljenju ključnih hrvatskih kulturnih i znanstvenih institucija i na njegovo političko djelovanje, planove o Bosni i Hercegovini u vrijeme velike istočne krize i bosanskohercegovačkog ustanka (1875.-1881.), njegovu ulogu u obnovi redovite hijerarhije u Bosni i Hercegovini (1881.), njegov odnos prema prvome vrhbosanskom nadbiskupu Josipu Stadleru i franjevcima provincije Bosne Srebrene, kao i na mnoge druge važne povijesne momente u kojima je Strossmayer aktivno sudjelovao, a ponekad i uvelike utjecao na njihov tijek. Budući da su rukopisi u prilogu opremljeni iscrpnim znanstvenim aparatom, bilješkama u kojima se svaki pojedini važniji događaj i osoba stavljaju u okvire šireg povijesnog konteksta, držim suvišnim prepričavati njihov ovdje tek u kraćim crtama opisani sadržaj. Ipak ću učiniti jedan izuzetak i detaljnije prikazati Strossmayerova stajališta o Bosni i Hercegovini, u sklopu njegovih vjerskih i političkih pogleda vezanih uz Balkan i jugoistočnu Europu. Razlog tome nalazi se u činjenici da je ovaj rad nastao u sklopu projekta *Katolicizam, islam i pravoslavlje u identitetskim procesima u Bosni i Hercegovini*, čiji sam voditelj, kao i u činjenici da su se upravo po pitanju Bosne i Hercegovine i reguliranja njezinog političkog statusa, u uvjetima opadanja i uklanjanja osmanskoga utjecaja u Europi,

²⁴ O problemima koji su uslijedili nakon upada dalmatinskih iredentista u Zavod sv. Jeronima i dolaska u Rim opunomoćenog predstavnika crnogorske vlade ministra pravde Luja Vojnovića, u pratnji barskog nadbiskupa fra Šimuna Milinovića, koji su, tvrdeći da su katolici Barske nadbiskupije Srbi, zahtijevali da se u naziv zavoda uz hrvatsko ime unese i srpsko, nakon čega je Sveta Stolica, pod utjecajem upletanja talijanske vlade te ruske i francuske diplomacije i međunarodne afere koja je nastala s tim u vezi, Zavodu vratila stari ilirski naziv, vidi opširnije: Z. Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, (Zagreb, 2001.), 321.-369.; Isti, „Barski nadbiskup Šimun Milinović (1886.-1910.) i Svetojeronimska afera“, *Hrvatsko-crnogorski dodiri / Crnogorsko-hrvatski dodiri: Identitet povijesne i kulturne baštine Crnogorskog primorja. Zbornik radova* (ur. Lovorka Čoralić), (Zagreb, 2009.), 489.-521.; Slavko Kovačić, *Hrvatski kolegij u Rimu prije apostolskog pisma Slavorum gentem*, *Papinski Hrvatski zavod sv. Jeronima (1901.-2001.). Zbornik u prigodi stoljetnice Papinskoga Hrvatskog zavoda sv. Jeronima*, prir. Jure Bogdan, (Rim, 2001.), 17.-98.; Isti, „Mučni počeci sadašnjega Papinskog Hrvatskog zavoda sv. Jeronima u Rimu od preustroja g. 1901. i neslužbenog otvaranja g. 1901. do naglog prekida djelovanja g. 1915.“, *Hrvatski kolegij u Rimu*, 99.-124. Vidi o tome također u bilješkama uz Prilog 2. (*Uspomene na biskupa Strossmayera II.*).

najsnažnije očitovala politička razmimoilaženja Strossmayera i Kršnjavoga glede južnoslavenstva kao ideje i političkog programa.

IV. Strossmayerov odnos prema Bosni i Hercegovini u vrijeme velike istočne krize i bosanskohercegovačkog ustanka (1875.-1878.)

Važno mjesto u rukopisima I. Kršnjavoga o biskupu Strossmayeru zauzimaju Strossmayerova stajališta o rusko-turskom ratu i velikoj istočnoj krizi (1875.-1878.) i s tim u vezi njegovi pogledi na reguliranje pravnog i političkog položaja najzapadnije osmanske pokrajine Bosne i Hercegovine. Pri tome treba upozoriti da su Strossmayerova stajališta s tim u vezi bila vrlo kontroverzna. Naime, od njegova oštrog oponiranja austrougarskim planovima o zauzeću Bosne i Hercegovine iz druge polovice 1876. do njegove izjave, objavljene samo nekoliko mjeseci nakon njezine okupacije u listopadu 1878. godine, prema kojoj je to "za naš narod događaj od providencijalnog značaja",²⁵ prošlo je tek nešto više od dvije godine. O Strossmayerovu suprotstavljanju austrougarskom zauzeću Bosne i Hercegovine napose svjedoče pisma koja je u vrijeme bosanskohercegovačkog ustanka uputio glasovitom engleskom državniku viktorijske epohe Wiliamu Ewartu Gladstoneu.²⁶ Kršnjavi u svojim rukopisima o tome daje vrlo oskudne podatke, na temelju usmenih Strossmayerovih kazivanja, premda je bio u posjedu Strossmayerovih pisama Gladstoneu, danas pohranjenim u njegovu fondu u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu.²⁷ Ta su pisma objavljena u dodatku knjige Roberta Williama Seton-Watsona, *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche* (dalje: *Die*

²⁵ *Glasnik Biskupie Dakovačko Srijemske*, VII (1879.), br. 1, 4.

²⁶ W. E. Gladstone (Liverpool, 28. XII. 1809. – London, 19. V. 1898.) Naobrazbu je stekao u Oxfordu. Od godine 1834. do 1845. zastupao je grad Newark kao konzervativni zastupnik u Parlamentu. U Peelovu ministarstvu postao je 1839. državnim tajnikom za kolonije. Za tzv. puseytskoga pokreta zagovarao je odcjepljenje Crkve od države. Godine 1847. postao je zastupnik Sveučilišta u Oxfordu. Godine 1850. putovao je po Italiji, odakle je uputio pismo lordu Aberdenu o političkim progonima u Napulju. Ovim pismom, kao i isticanjem svoga prokatoličkog opredjeljenja, Gladstone je stekao veliku popularnost. Nakon pada Disraelievog ministarstva u prosincu 1852. godine postao je ministar financija. Zbog odbijanja lorda Palmerstona da ukine odbor za istragu o vođenju Krimskoga rata (1853.-1856.) podnio je 1855. ostavku i stupio u liberalnu oporbu. U nadolazećim godinama obnovio je utjecaj liberala. Godine 1870. pošlo mu je za rukom da oba doma britanskog Parlamenta prihvate tzv. irski zakon (*First Irish Land Acts*). Gladstone je bio ministar predsjednik od 1868. do 1874., a zatim od 1880. do 1885. i od 1892. do 1894. godine. Nastavio je odlučno zastupati irske interese te je 1886. predložio zakononski nacrt koji je predviđao zakonodavnu autonomiju za sjevernu Irsku – *Home-Rule-Bill* (Zakon o samoupravi). Odbijanje tog zakona u Donjem domu britanskog Parlamenta (*House of Commons*) izazvalo je ulične sukobe između protestanata i katolika u Belfastu. Godine 1894. Gladstone se povukao iz političkog života. Vidi nekrolog u *Hrvatskom pravu*, (Zagreb, 1898.), br. 762. (20. V. 1898.), 2.

²⁷ Vidi: *HDA, FIK (804) kut. 1, sv. IV., 67.*

südslavische Frage), (Berlin, 1913.), 589.-630.²⁸ Zbog osjetljivosti svoga položaja u odnosu prema turkofilski raspoloženoj mađarskoj vladi Strossmayer je odbio pristati na Gladstoneov zahtjev da se njihova korespondencija o tom problemu odmah objavi.²⁹ Gladstone kasnije nije na tome inzistirao, najvjerojatnije zato što je procijenio da to, nakon njegova ponovnog dolaska na čelo britanske vlade, više ne bi bilo politički oportuno.

Gladstoneova pisma Strossmayeru iz razdoblja bosanskohercegovačkog ustanka i neposredno nakon njega (1876.-1882.) na francuskom su jeziku, a nalaze se u Strossmayerovoj ostavštini u *Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*. Tek su nedavno objavljena,³⁰ a otkrivaju nam da se Gladstone u mnogome slagao sa Strossmayerom, posebice u stajalištu da Osmansko Carstvo treba ukloniti iz Europe, ali i da je imao drugačije poglede na neka pitanja, posebice kada je riječ o njihovu razmatranju u kontekstu širih britanskih državnih interesa. To se napose odnosi na afirmativan, ali ambivalentan Gladstoneov odnos prema ulozi Rusije u istočnom pitanju, pri čemu je s jedne strane na nju gledao pozitivno, s obzirom na njezin vojni angažman i ulogu u potiskivanju Osmanskog Carstva iz Europe, ali je s druge strane zazirao od mogućih posljedica njezinih krajnjih uspjeha u tome, posebice s obzirom na mogućnost da Rusija zagospodari Balkanom i prodre na topla mora, budući da je to proturječilo britanskoj istočnoj politici koja se temeljila na političkoj, a kad god je to moguće i vojnoj kontroli nad svim punktovima koji vode prema britanskim kolonijalnim posjedima na Istoku.

U svome pismu upućenom Gladstoneu 1. listopada 1876. godine, Strossmayer je iznio uvjerenje da europska diplomacija, inzistirajući na reformama Osmanskog Carstva, ne rješava na primjeren način istočno pitanje. Držao je da osmanske vlasti nisu u mogućnosti zajamčiti građansku sigurnost i intelektualni napredak kršćanskom pučanstvu, niti stvoriti uvjete za uvođenje moderne uprave, u čemu se Gladstone s njim slagao.³¹ Izlaz za kršćane Osmanskog Carstva Strossmayer nije nalazio u reformama, nego u njegovu uklanjanju iz Europe. U propadanju osmanske vlasti na Balkanu nazirao je djelovanje Providnosti, povezujući taj proces s ozbiljenjem svoje ideje o ostvarenju južnoslavenskog zajedništva i crkvenog sjedinjenja. Posebno važnu ulogu u kulturnom povezivanju južnih Slavena i njihovu privođenju razi-

²⁸ Naslov izvornika: *The Southern Slav Question*, London, 1911.

²⁹ Vidi o tomu: R. W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question. A Study in Diplomacy and Party Politics* (dalje: *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question*), (London, 1935.).

³⁰ Vidi: Z. Grijak, „Croatian-British View of the Eastern Question. The Correspondence of William Ewart Gladstone and Josip Juraj Strossmayer (1876-1882)“, *Review of Croatian History*, V (2009.), No. 1., 47.-85.

³¹ R. W. Seton-Watson, *Die südslavische Frage*, (Berlin, 1913.), 592.

ni europske kulture namijenio je Hrvatima, kao toskanskom elementu među južnim Slavenima, odnosno jedinom južnoslavenskom narodu koji posjeduje sve potrebne znanstvene i kulturne institucije za ozbiljenje te zadaće.³² Glede budućeg položaja Bosne i Hercegovine u pismu Gladstoneu 24. listopada 1876. godine izrazio je mišljenje da bi bilo najbolje da se prepusti Srbiji, jer bi to bila pravedna cijena srpske požrtvovnosti u borbi za „svetu stvar”, misleći pritom na borbu Srbije protiv Osmanskog Carstva na Balkanu.³³ Posebnu ulogu u stvaranju novoga političkog sustava, koji se trebao oblikovati nakon uklanjanja Osmanskog Carstva u Europi, Strossmayer je namijenio Velikoj Britaniji, ističući da je na to predodređena svojim zemljopisnim položajem, koji ju s jedne strane izdvaja iz europskih razmirica, a s druge strane je veže uz Europu mnogim „nevidljivim nitima”, što ju čini predodređenom za mirovnu arbitražu.³⁴

Zbog Strossmayerovih kasnijih neodređenih izjava o tome kako je zamišljao budućnost Balkana u vrijeme bosanskohercegovačkog ustanka i velike istočne krize (1875.-1878.) teško je sa sigurnošću utvrditi kakvu je ulogu u novome europskom poretku namijenio Austro-Ugarskoj Monarhiji, posebice s obzirom na mogućnost potpunog uklanjanja osmanskog suvereniteta iz Europe, do čega tada, zahvaljujući njemačkoj, austrougarskoj i britanskoj diplomaciji na Berlinskom kongresu 1878., nije došlo. U svojim *Razgovorima s biskupom Strossmayerom* Kršnjavi je zabilježio da je Strossmayer imao veličanstven program za habsburšku dinastiju, da zavlada balkanskom federacijom, odnosno unutar svojih granica politički ujedini sve južnoslavenske narode.³⁵ Međutim, kasnije je promijenio mišljenje, uvjerivši se da najodgovorniji čimbenici u Monarhiji, a posebice Mađari, na to niti ne pomišljaju te se počeo pouzdavati u srpskoga kneza Mihaila Obrenovića.³⁶ Strossmayer je odnos Austro-Ugarske Monarhije prema Bosni i Hercegovini i Balkanu te južnim Slavenima smatrao osnovom njezine budućnosti. Uvidjevši da Monarhija ne želi provesti ujedinjenje južnih Slavena unutar svojih granica, ocijenio je da je njezina istočna politika sasvim pogrešna i da će joj donijeti propast, jer će je na kraju ugroziti Rusija.³⁷ Iz Strossmayerova kazivanja Kršnjavome može se zaključiti da je Rusko Carstvo smatrao glavnom prijetnjom opstojnosti Monarhije i da je ujedinjenje južnih Slavena u sklopu Monarhije smatrao garancijom za sprečavanje ruskog prodora na Balkan. Međutim, u tome nije bio uvijek dosljedan, jer je, svojim kasnijim

³² *Isto*.

³³ *Isto*, 594.-595.

³⁴ *Isto*, 600.-601.

³⁵ I. Kršnjavi, *Razgovori s biskupom Strossmayerom*, str. 4.

³⁶ *Isto*, 5.

³⁷ *Isto*, 22.

zauzimanjem da se Bosna i Hercegovina povjeri na upravu Srbiji, poticao ovladavanje Ruskog Carstva nad Balkanom, što nije bilo samo u suprotnosti s vanjskom politikom Habsburške (Austro-Ugarske) Monarhije i njegovim ranijim pogledima, nego je u dugoročnoj perspektivi ugrožavalo opstojnost Monarhije.

Prema Kršnjavijevim *Razgovorima s biskupom Strossmayerom* uzrok Strossmayerova odustajanja od ideje okupljanja južnih Slavena oko Austro-Ugarske Monarhije nalazio se u protuslavenskom raspoloženju grofa Gyule Andrásyja, u to vrijeme najutjecajnijeg političara Monarhije, ministra vanjskih poslova koji je uključivanje novih teritorija napučenih Slavenima u Austro-Ugarsku Monarhiju smatrao opasnošću za održanje političke moći Ugarske i za opću ravnotežu dualističkog sustava. U pismu W. E. Gladstoneu 11. travnja 1878. godine, Strossmayer je uputio prijekor Velikoj Britaniji zbog toga što je u izboru saveznika glede istočnog pitanja Rusiji pretpostavila Ugarsku, za koju je ustvrdio da ne priznaje drugu politiku nego „slijepu mržnju i netrpeljivost prema Slavenima”.³⁸ Ovo Strossmayerovo upozorenje u političkom smislu nije bilo neosnovano, jer će Ugarska zaista, nakon zauzeća, a napose nakon aneksije 1908. godine, državnopravno posezati za Bosnom i Hercegovinom te sustavno ometati hrvatska nastojanja za njezinim povezivanjem s Hrvatskom, kao i općenito nastojanja hrvatskih političkih čimbenika za povezivanjem hrvatskih zemalja – Hrvatske i Slavonije te Dalmacije – koje su u sklopu dualističkog sustava bile politički odvojene, s Bosnom i Hercegovinom, u sklopu trijalistički preustrojene Monarhije.³⁹

³⁸ *Isto*, 619.

³⁹ Glavni državnopravni argument za svoj zahtjev da se Bosna i Hercegovina nakon aneksije kao separatna zemlja reinkorporira kruni sv. Stjepana i podvrgne Ugarskom ministarskom savjetu Mađari su nalazili u činjenici da je Rama (Bosna) od 1138. ulazila u ugarsku kraljevsku titulu. Vidi o tome: Ákos von TIMON, *Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte*, (Berlin, 1909.), 119., 249., 250., 528.-542.; Ferenc KOMLOSSY, *Das Rechtsverhältnis Bosnien und der Herzegovina zu Ungarn (mit besonderer Rücksicht auf das Mittelalter)*, (Budimpešta, 1909.). U prilog zahtjevima Mađara išla je i činjenica da se carska proklamacija o aneksiji Bosne i Hercegovine oslanjala na ugarsko državno pravo: “Auf die in alten Zeiten zwischen Unseren glorreichen Vorfahren auf dem ungarischen Throne und diesen Ländern bestandenen Bande.” Adalbert von SHEK, „Ungarns Ansprüche auf Bosnien-Herzegovina“, *Kroatische Rundschau*, (15. Okt. 1918.), 5. Unatoč svojevrsnoj zavisnosti Bosne i Hercegovine o Ugarskoj u prošlosti, hrvatski pravni povjesničari, među kojima se posebice isticao A. Shek, nisu u tome nalazili osnove za državnopravno povezivanje Bosne i Hercegovine s Ugarskom: “Es sei festgestellt, dass sowohl nach dem Zeugnis ungarischer als auch kroatischer Historiker (insbesondere der Kroaten Dr. Franz Rački, Ferdinand Šišić, V. Klaić, Dr. Milobar (Petriensis), Balan – Dr. Stadler (gegenwärtiger Erzbischof von Sarajevo) Bosnien und die Herzegovina in einem Abhängigkeitsverhältnisse zu den ungarischen Königen standen. (...) Doch kann die Tatsache, dass Bosnien und die Herzegovina vor Jahrhunderten in einem Abhängigkeitsverhältnisse zu Ungarn gestanden ist, **gegenwärtig** einen Rechtsgrund zur Einverleibung Bosniens und der Herzegovina zur Ungarn **nicht** bilden.” *Isto*. Uzroke zbog kojih su teoretičari ugarskog državnog prava Bosnu i Hercegovinu i

Time su Mađari djelovali vrlo destruktivno na hrvatske političke prilike, ali također poticali dezintegracijske procese u Austro-Ugarskoj Monarhiji, jer je kontinuirano osnaživala negativno raspoloženje Hrvata prema monarhijskom državnom sklopu potičući ujedno dezintegracijske procese u Bosni i Hercegovini. Međutim, treba upozoriti da Strossmayerovo zauzimanje za rusko-britanski savez u svrhu rješavanja istočnog pitanja nije predstavljalo realnu alternativu aktualnoj politici dviju velesila – Velike Britanije i Austro-Ugarske Monarhije – po tom pitanju. Bilo je lišeno bilo kakve osnove, budući da su interesi Velike Britanije i Ruskog Carstva na Istoku bili vrlo oprečni, što se posebice očitovalo u napetostima glede moreuza Bospora i Dardanela na koje su reflektirale obje države, ali i na pitanju Balkana koji Velika Britanija ni u kojem slučaju nije bila spremna prepustiti ruskom utjecaju. Upravo stoga je Velika Britanija na Berlinskom kongresu 1878. snažno podržala odluku o davanju okupacijskog mandata za Bosnu i Hercegovinu Austro-Ugarskoj Monarhiji, držeći je preprekom ruskom prodoru na Zapad.

Isidor Kršnjavi imao je sasvim drukčije poglede na Bosnu i Hercegovinu od Strossmayera, što je bilo ponajprije utemeljeno na njegovu velikom antagonizmu prema južnoslavenstvu, uz koje je u mladosti pristao, ali je poslije od njega odustao, shvativši ga isključivo kao sredstvo za uspostavljanje dominacije Srbije, podržavane od carske Rusije, nad Bosnom i Hercegovinom i čitavim Balkanom. Južnoslavenstvo je smatrao najopasnijim sredstvom za destabilizaciju Hrvatske i Bosne i Hercegovine, zbog utjecaja velikosrpske propagande, koja se u svojoj provedbi često pozivala upravo na južnoslavenstvo, te time utjecala ne samo na političko profiliranje srpskog pučanstva, nego i na dio hrvatskih političara, koji su se u svome političkom djelovanju priklonili južnoslavenstvu, odustavši od hrvatstva. Iz tog razloga Kršnjavi se oštro okomio na vodstvo Hrvatske narodne zajednice (dalje: HNZ), napose sarajevskog odvjetnika Nikolu Mandića te franjevce, koje je inače u njihovim ranijim sukobljavanjima s vrhbosanskim nadbiskupom Josipom Stadlerom bezrezervno podržavao. Međutim, kada su se HNZ i franjevci nakon aneksije Bosne i Hercegovine počeli sve više okretati prema suradnji sa Srbima,

nadalje smatrali zemljom krune sv. Stjepana, A. Shek nalazi poglavito u tome da oni zemlju koja se jednom u prošlosti bilo osvajanjem, bilo svojevoljnim podvrgavanjem, ugovorom ili odstupanjem našla u sklopu zemalja krune sv. Stjepana drže virtualno pripadnom tom sklopu i onda kada je stjecaj povijesnih prilika učinio opravdanim državnopravne zahtjeve drugih država: "Nach ungarischem Staatsrechte wird ein Land, welches auf irgend eine Weise an die 'Heilige ungarische Krone', sei es durch Eroberung, sei es durch freiwillige Unterwerfung, Vertrag, Abtretung, u. s. gelang ist, auf immerwährende Zeiten ein unzertrennlicher Bestandteil der heiligen ungarischen Krone. Mag in der Folge eine Aenderung im Staatsgebiete eingetreten sein, so ändert dies an dem *virtuellen* Rechte der heiligen ungarischen Krone gar nichts, das Recht auf ehemaliges ungarisches Staatsgebiet ist unverjährbar, ohne Rücksicht auf nachgefolgte Tatsachen, ja auf spätere *rechtliche Ansprüche* anderer Staaten auf ein derartiges ehemaliges Gebiet der heiligen ungarischen Krone." *Isto.*

po uzoru na vladajuću stranačku grupaciju u Hrvatskoj, Hrvatsko-srpsku koaliciju, njihovo je djelovanje ocijenio proturječnim vitalnim hrvatskim političkim interesima i stoga krajnje štetnim. Naime, sve stranačke grupacije do dolaska Hrvatsko-srpske koalicije na vlast (1906.) podržavale su program Stranke prava iz 1894., u kojemu je Bosna i Hercegovina ubrojena u hrvatske zemlje, te se predviđalo njezino povezivanje s Hrvatskom, u sklopu ujedinjenja hrvatskih zemalja u državnopravno preustrojenoj Monarhiji. Osim toga Hrvatsko-srpska koalicija se oslanjala na Srbe i Mađare, koji su pretendirali na Bosnu i Hercegovinu, o čemu svjedoči i činjenica da je, radi ustupaka Srbima i Mađarima, u njezinu programu napušten zahtjev za ujedinjenjem Bosne i Hercegovine s Hrvatskom. Pod dojmom tih događaja Kršnjavi se distancirao od franjevac a i radikalno revidirao ranije nepovoljno stajalište o nadbiskupu Stadleru, kojega je inače još od njegova dolaska u Sarajevo 1882. cijenio zbog njegovih svećeničkih kvaliteta, ali mu je osporavao politički angažman držeći da mu nedostaje političko umijeće i da svojim istupima nanosi štetu interesima bosanskohercegovačkih Hrvata.⁴⁰ U Stadleru je, međutim, naknadno prepoznao pravoga zastupnika programa i politike Stračevićeve Hrvatske stranke prava, odnosno modernoga pravaštva frankovačke orijentacije, kojemu se i osobno priklonio. O radikalnoj promjeni njegova ranije nepovoljnog stajališta o nadbiskupu Stadleru kao političaru svjedoči njegova korespondencija sa širokobriješkim franjevcem fra Ilijom Lekićem. Kao franjevački trećoredac Kršnjavi je bio vrlo sklon bosanskohercegovačkim franjevcima. Posebice je bio povezan s dvojicom širokobrijeških franjevaca, Didakom Buntićem, graditeljem monumentalne bazilike na Širokom Brijegu i pokretačem akcija za spašavanje hercegovačke djece od gladi tijekom Prvoga svjetskog rata te spomenutim Ilijom Lekićem, s kojima se često dopisivao i komentirao političke prilike u Bosni i Hercegovini. U toj korespondenciji nalazimo svjedočanstva da je, unatoč ranije nepovoljnom mišljenju o Stadlerovu političkom umijeću, osudio franjevce zbog političkog razilaženja s njim, jer je uvidio da je politika svjetovnog vodstva HNZ-a, koju su podržali franjevci, postala prosrpska i samim tim proturječna hrvatskim interesima. Nastupajući s frankovačkih političkih pozicija Kršnjavi se našao u vrlo teškoj situaciji. S jedne strane morao je ukoriti franjevce, kojima je inače bio vrlo sklon, zbog njihova podržavanja politike vodstva HNZ-a, koju je držao štetnom, jer je pridonosila afirmaciji ideja Hrvatsko-srpske koalicije u Bosni i Hercegovini, a s druge strane priznati, a to je činio krajnje nerado, da je politička opcija nadbiskupa Stadlera ispravna

⁴⁰ O tome da je Kršnjavi cijenio Stadlera kao crkvenog velikodostojnika, ali da ga je ujedno sve do potkraj prvog desetljeća 20. stoljeća držao politički nedarovitim vidi: Izidor Kršnjavi, *Otkaz nagodbe, HDA, FIK (804), kut. 1, sv. IV. 54.*; Z. Grijak, "Sudjelovanje vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera na Prvom hrvatskom katoličkom kongresu", *Hrvatski katolički pokret. Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Zagrebu i Krku od 29. do 31. ožujka 2001.*, ur. Zlatko Matijević, (Zagreb, 2002.), 185.-195.

te opomenuti franjevce da mu iz tog razloga nisu smjeli okrenuti leđa. Svjedočanstvo o nezadovoljstvu Kršnjavoga političkim opredjeljenjem franjevac nalazimo u njegovom pismu fra Iliji Lekiću: „Pisao sam mome vrlo štovanom ocu Didaku, nek mi ne piše ništa o politici, jer sam vrlo žalostan i ozlojedjen. (...) moji dragi franjevci u Hercegovini mene ne slušaju, a vidim na moju žalost, da će zle posljedice za red nastupiti (...). Opreka između Stadlera i franjevac spada obaška (tur. *baška*, drugamo, op. Z. G.), a političko držanje obaška. U pogledu na prvo stojim uz franjevce i vrlo žalim što nije franjevac postao sarajevskim nadbiskupom. To je temeljna pogreška bila. Stadler tjera prema franjevcima staru politiku svjetovnoga klera i episkopata, koji je već u XIII. stoljeću reagirao protiv franjevac.“⁴¹ Fra Ilija Lekić pokušao je uvjeriti Kršnjavoga u ispravnost političke opcije HNZ-a, tvrdeći da ona nije oprečna ciljevima za koje se on zauzima, da u njoj nema ni traga naprednjačke ideologije te da se osnova sukoba nalazi u Stadlerovim političkim ambicijama: „U cijelom ovom elementu (HNZ-u, op. Z. G.) niti je bilo pokretaštva ni slavoserbstva ni strančarstva. Za vodje se stavljali najsposobniji od svjetovnjaka i redovnika. Od ovih je bio jedan Mandić bez javne ljage, suviše (štoviše, op. Z. G.) jedan Stadlerov advokat. Dakle, Mandić šta bio da bio nije pokretaš ni slavosrb,⁴² niti je taka djela još ikad javno pokazao. Dalje nije stvar samih fratara, nego cjelokupne zajednice. Istom kad je zajednica već počela svoj rad: eto Šadlera kao groma iz vedra neba da zamjeni zajednicu udrugom pod svojim pokroviteljstvom i vodstvom. (...) Šadlerov rad je gnjusan i sablazan i kod inovjeraca (...). Šta je hasnilo (koristilo, op. Z. G.) kulu zajednice [raz]orit, a kulaču zadruga gradit? Samo zamjena imena.“⁴³ Lekić je zatim pokušao uvjeriti Kršnjavoga da se kritika vodstva HNZ-a i franjevac od strane nadbiskupa Stadlera i njegova kruga te *Hrvatskog dnevnika*, sarajevskog dnevnog lista pod Stadlerovim utjecajem, može usporediti s napadima pokretaša i milinovaca (pristaše Mile Starčevića nakon pravaškog raskola na „milinovce“ i „frankovce“ 1908., op. Z. G.) protiv frankovaca u Hrvatskoj: „Isto je ova zajednica kod klika Šadlerove. Ova klika istim se oružjem služi proti Mandića, fratara i zajednice kojim pokretaštvo⁴⁴ sa pravašim, Mile, Tuškan, Bauer, Petroković

⁴¹ Vidi: *I. Kršnjavi - I. Lekiću, s. d., s. l., HDA, FIK, (804), Korespondencija. Koncepti pisma I. Kršnjavoga* (dalje: *Korespondencija I. Kršnjavoga*), kut. 9, sv. V. 15.

⁴² Bez nacionalnih i etničkih/rasnih konotacija, „slavosrb“ je za utemeljitelja Stranke prava A. Starčevića neprijatelj svakog naroda i svake slobode, od lat. *sclavus* – rob i *servus* – sluga. Osoba ropske naravi koja služi interesima drugih, u hrvatskom političkom kontekstu osobe hrvatskog ili nehrvatskog podrijetla koje rade za druge, a protiv hrvatskih interesa.

⁴³ Vidi: *I. Lekić - I. Kršnjavome, s. d., s. l., HDA, FIK (804), Korespondencija I. Kršnjavoga, kut. 4, sv. III. 5.*

⁴⁴ Predvodnici tzv. napredne omladine, liberalne političke grupacije mladih, koja se, nakon gubitka prava školovanja u Zagrebu, zbog sudjelovanja u protumađarskim prosvjedima i spajivanju mađarskog barjaka 1895., stvara i oblikuje u Pragu pod utjecajem češkog političara T. Massaryka. Odvojili su se od Hrvatske stranke prava 1904. i osnovali vlastitu Hrvatsku

i ostali protiv Franka, frankovaca i njihova programa.⁴⁵ Za crkveni i politički raskol među bosanskohercegovačkim katolicima Lekić je napose pokušao okriviti „jezuitski duh“ nadbiskupa Stadlera, dok je optužbe protiv Mandića, Pilara i drugih vođa HNZ-a u *Hrvatskom dnevniku* nazvao pukim sredstvom izazivanja raskola: „Fratři ko duša naroda nisu se mogli snaći u ovom vrtlogu i Babilonskoj kuli, koju hoće *per fas et nefas* (preko prava i neprava, odnosno svim dopuštenim sredstvima, lat., op. Z. G.) da sagradi Štadler. Usljed toga je nastala prije ni vidjena ni čuvena buna i confusia u vjeri, crkvi i politici. (...) Da sam Bog sačuva šta uradi Štadler od ove najkatoličkije i najhrvatskije zemlje, odnosno katolika. Pa zar je čudo? Šta je: bizantinizam? Ono isto što u celom svijetu: jezuitizam. Štadler je od sama jezuitskog duha stvoren i sastavljen, pa dosta. Mandić, pokretaštvo, slavosrbština, nisu nego puke izlike, barem do raskola.“⁴⁶

Unatoč ranijoj nesklonosti Kršnjavoga prema nadbiskupu Stadleru i preferiranju franjevacu u odnosu na redovitu katoličku hijerarhiju u Bosni i Hercegovini, širokobriješki franjevac I. Lekić nije ga uspio uvjeriti u istinitost svojih argumenata. Kršnjavi je Lekiću, nakon izbornog fijaska Stadlerove Hrvatske katoličke udruge (dalje: HKU) na prvim saborskim izborima u Bosni i Hercegovini 1910., čemu su uvelike pridonijeli bosanskohercegovački fratři, izričito rekao da Stadlerov politički program smatra boljim, jer je frankovački, te je osudio potporu franjevacu HNZ-u, zbog približavanja HNZ-a programu Hrvatsko-srpske koalicije, kojemu je u Hrvatskoj politički oponirao. Politiku HNZ-a je, zbog fragmentiranja i slabljenja hrvatske politike u Bosni i Hercegovini, u odnosu na znatno brojnije i politički homogenije muslimane i Srbe, ocijenio dalekosežno štetnom za interese bosanskohercegovačkih Hrvata. Pritom je iznio pretpostavku da bi se Stadlerovo držanje prema franjevcima ublažilo da su ga oni barem ovaj put politički podržali: “Primio sam Vaše pismo i sve podpisujem što mi pišete glede pogrješaka Štadlerovih gledom na franjevce ali njegov program je politički svakako bolji. Da su ga franjevci u politici podupirali bilo bi se laglje (lakše, op. Z. G.) moglo na njega djelovati da se modelira gledom na franjevce. U ostalom bilo kako bilo, Franjevci su sjajno pobijedili i upravo uništili Starčevićevu stranku hrvatskog ujedinjenja (Stadlerovu HKU, op. Z. G.). Njihovim štíćenicima (vodstvu HNZ-a, op. Z. G.) sad otvoreno polje e je (je li, op. Z. G.) njihova politika bolja od naše. Vidjet ćemo što će Mandić i njegova stranka postići u saboru i kako će se držati.

naprednu demokratsku stranku. Glavno glasilo tzv. naprednjaka bio je *Pokret*. U politici su se odlikovali po izostavljanju povijesnog prava, smatrajući da ono negira moderno nacionalno načelo, odnosno po zagovaranju prirodnog prava.

⁴⁵ Vidi: I. Lekić - I. Kršnjavome, s. d., s. l., HDA, FIK (804), Korespondencija I. Kršnjavoga, kut. 4, sv. III. 5.

⁴⁶ Isto.

Srbi će valjda zadovoljni biti tim što je Starčevićeva ideja u Bosni pretpila poraz, a Muslimi (muslimani, op. Z. G.) pogotovo što je Štadler istisnut s političkoga poprišta. Oni se sad više neće moći ispričati sa Štadlerom što ne će da budu Hrvati. Sad je došlo vrijeme gdje će se pokazati tko je imao pravo. (...) Vidit ćemo i to (...) da li je dobro bilo povesti rat do posljednje kapi krvi protiv Stadlera.”⁴⁷

Kršnjavi se i inače, u više svojih polemičkih rukopisa političke naravi, bavio analizom velikosrpskog programa, procjenjujući s pozicija modernoga pravaštva njegove dosege i opasnost s obzirom na hrvatske interese, koje je shvaćao kao krucijalno povezane s opstojnošću monarhijskoga državnog sklopa. U njima je između ostaloga tvrdio da velikosrpski program treba više razmatrati s obzirom na mogućnosti njegova obuzdavanja, nego analizirati uzroke njegova nastanka (o kojima, međutim, također potanko raspravlja). Nadalje, istaknuo je da su nositelji velikosrpskog projekta Kraljevina Srbija i Crna Gora i da je riječ ne samo o političkom/nacionalnom, nego i o kulturološkom projektu, koji doduše doživljava transformacije u svome uobličanju, ali ne i u ciljevima. Ključnim za obuzdavanje nositelja velikosrpskog programa držao je postizanje sporazuma u kojemu će se jasno definirati granice interesa između Hrvata i Srba, za koje je ustvrdio da stoje na razdjelnici europskog Zapada i Istoka, katoličkog univerzalizma i pravoslavnog partikularizma, koji su stoljećima utjecali na oblikovanje različitih kulturno-civilizacijskih vrijednosti, i to kao sporazuma lišenoga bilo kakve sentimentalnosti, odnosno afektivnog vezivanja Hrvata uz Srbe, što je sa stajališta hrvatskih državnih interesa također ocijenio vrlo opasnim.⁴⁸

⁴⁷ I. Kršnjavi – Iliji Lekiću, s. d., s. l., *HDA, FIK (804), Korespondencija Isidora Kršnjavoga, kut. 9., sv. V., 15.* Vidi također: Z. Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, (Zagreb, 2001.), 483.-484.

⁴⁸ „Neću se sad upuštati u historično istraživanje, da li je srpsko ime opravdano ili nije. Ono je tu. Srpska je ideja pred našim očima postajala. Kako i zašto, to sad ne pitamo. Ona je tu. Mi s njom moramo računati. Kraljevina Srbija i Crna Gora nosioci su ove ideje. Sasvim je naravno i sasvim je opravdano da se dvije srpske države nastoje sjediniti i da nastoje privući sebi sve koji se osjećaju Srbi. Ideji velike Srbije suprotivna je hrvatska ideja. Srpska se ideja može samo na njezin trošak i na njezinu štetu provesti. Sasvim je dakle naravno i opravdano da se hrvatska ideja opire srpskoj ideji. Ta se oprjeka ne da nikakvim sentimentalnim bratimljenjem izgladiti ni izmiriti, jedino bistrim i jasnim odmjerjenjem granica interesa. Na temelju stanja kakovo jest može se sklopiti primirje ali to ne smije narušiti ni jedna ni druga stranka. Srpstvo i Hrvatstvo predstraže su velikih opriečnih kulturnih faktora. Ta oprieka stara je i seže vrlo duboko. Istočno i Zapadno rimsko carstvo davno je nestalo ali velika dioba stare kulture u istočnu i zapadnu nije još nestala. Ona još živi u diobi istočne i zapadne crkve. Politične i kulturne opriekie rodile su crkvenu diobu, a današnja se crkvena dioba hoće da opet izražava u političnom životu. (...) Nekada je istočna kultura bila jača od zapadne, ali je ova baš pod uplivom katoličke vjere nadmašila istočnu a Hrvati su postali katoličkom vjerom diionici i zastupnici zapadne kulture na jugu Habsburške monarhije. Srbi i Hrvati stoje u oprieci jer su Srbi zastupnici istočne kulture. Vlast nije ni u rukama Hrvata ni u rukama Srba. Zato se Srbi oslanjaju na Rusiju a Hrvati na Habsburšku monarhiju. Jedno i drugo je prirodno i

Posebice otežavajuću okolnost s obzirom na obuzdavanje velikosrpskog programa Kršnjavi je nalazio u činjenici da su, nasuprot ranijem postojanju spremnosti ruskih političkih čimbenika da prihvate Balkan kao interesnu sferu Monarhije, podjednako u Rusiji kao i u Srbiji prevladale snage koje su protiv toga i čine sve da se srpsko-pravoslavnom stanovništvu ucijepi srpska nacionalistička ideja i za nju razvije živa propaganda.⁴⁹ Vodećim državnici-ma Monarhije Kršnjavi je uputio prigovor da su dopustili da se velikosrpska propaganda slobodno razvija i propustili sve povoljne prilike koje su im se opetovano pružale da je onemoguće, kada se to moglo učiniti bez poteškoća. Umjesto toga dopustili su da Srbi svoju neovisnost ne samo postojano razvijaju, nego i da srpska ideja obuhvati sve pravoslavne stanovnike hrvatskih zemalja te čak potpomagali taj pokret koji bi mogao zapaliti Monarhiju i cijelu Europu.⁵⁰

S okupacijom Bosne i Hercegovine i ta je zemlja, za koju je Kršnjavi ustvrdio da u njoj do tada nije bilo nacionalno osviještenih Srba, bila otvorena srpskoj propagandi.⁵¹ K tome ta je propaganda nastojala pridobiti i mu-

opravdano, kao što je prirodno i opravdano da se Srpstvo i Hrvatstvo bori za svoj opstanak i za proširenje svoje vlasti do granica mogućnosti. Hrvati se moraju boriti protiv razcijepjenja Habsburške monarhije i protiv toga da se njezina akciona snaga sprieči. (...)“ *I. Kršnjavi, O hrvatskoj državnoj ideji, HDA, FIK (804), Kut. 1., sv. IV. 60.*

⁴⁹ „Es gab auch Seiten, wo man in Rußland der Ansicht war, daß Serbien in die Machtsphäre unserer Monarchie gehört. Gegen diese wichtige Auffassung machten sich sowohl in Rußland als auch in Serbien häufig Gegenströmungen geltend. (...) sie trugen unter die griechisch-orthodoxe Bevölkerung den nationalistischen serbischen Gedanken für den sie eine lebhaftige Propaganda entfalten.“ Isidor Kršnjavi, *Zur bosnischen Frage, HDA, FIK (804), kut. 1, sv. IV. 4 (pisana gotica).*

⁵⁰ „Die leitenden Staatsmänner unserer Monarchie lassen dieser Agitation freien lauf und versäumten alle günstigen Gelegenheiten, die sich wiederholt darboten wo sie ohne Schwierigkeiten in Serbien hätten Fuß fassen können. Statt dem geben sie es zu daß die Serben ihre Unabhängigkeit nicht nur stets weiter entwickelten und festigten, ja sie nehmen es nicht nur ruhig zu, daß die serbische Idee alle Griechische-Nichtunierten Einwohner der kroatischen Länder erfaßten, sie förderten sogar diese Bewegung und kochten ihre Suppe an dem stets wachsenden Feuer, das schliesslich die Monarchie und ganz Europa in Brand steckten sollte.“ *Isto.*

⁵¹ Ova tvrdnja I. Kršnjavoga u skladu je sa stajalištem pretežitog dijela domaćih i inozemnih povjesničara, pri čemu se uočava i priznaje postojanje srpskog imena kao vjerskog i u ranijem razdoblju. Prema mišljenju većine kompetentnih istraživača srpski nacionalni osjećaj jasno se formira od početka šezdesetih godina 19. stoljeća, premda je srpsko ime kao vjersko postojalo i ranije. Prema S. M. Džaji srpska promidžba već je od četrdesetih godina 19. stoljeća počela borbu za Bosnu i Hercegovinu. Vidi: Srećko Mirko Džaja, *Bosna i Hercegovina u austro-ugarskoj epohi. Inteligencija između tradicije i ideologije*, (Zagreb, 2002.), 31, 33-35. R. Donia ustvrdio je da su etničke oznake Srbin i Hrvat prihvaćene pod utjecajem ideja iz Srbije i Hrvatske, a da se etnička svijest u 1870-im godinama pretvorila u nacionalizam kakav su iskazivali Hrvati preko Save i Srbi preko Drine. Vidi: Robert Donia, *Bosnia and Herzegovina. A Tradition Betrayed*, (London, 1994.), 8, 10. M. Velikonja ocijenio je razdoblje između 1878. i 1918. presudnim za zamjenu religijskog i kulturnog identiteta nacionalnim te

slimane, između ostaloga i prijevodom *Kurana* i njegovim objavljivanjem na ćirilici. Politiku zajedničkog ministra financija Benjamina Kállaya,⁵² koji je sve međukonfesionalne i međunacionalne probleme u Bosni i Hercegovini pokušao prevladati vezivanjem elita bosanskohercegovačkih Hrvata, Srba i muslimana uz Monarhiju te stvaranjem tzv. bošnjačke nacije, koja je imala za cilj izolirati bosanskohercegovačke Hrvate i Srbe od nacionalno-integracijskih procesa u Hrvatskoj i Srbiji, a muslimanima pružiti prihvatljiv identitetski obrazac, Kršnjavi je ocijenio uzaludnim pokušajem, imajući u vidu da je u Bosni i Hercegovini, pod utjecajem događanja u Hrvatskoj i Srbiji, već bio u tijeku nacionalno-integracijski proces hrvatskoga, odnosno srpskog predznaka, a da su muslimani s vremenom razvili poseban kulturni identitet snažno protkan vjerskim i kulturnim tradicijama islama.⁵³

da je još u 80-im godinama 19. stoljeća vjera bila prevladavajući element u životu ne samo pravoslavaca, nego i katolika i muslimana. Ideje uvezene izvana u Bosnu i Hercegovinu dobile su podršku zagovornika nacionalnog identiteta i politizacijom lokalnih religijskih zajednica religijsko-kulturna svijest postupno se pretvarala u nacionalističku. Vidi: Mitja Velikonja, *Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Herzegovina*, (Texas A&M University, 2003.), 72.-80., 93.-105., 27.-129., 134.-136.. M. A. Hoare također je iznio tezu o pravoslavnoj vjeri, a ne srpskom etnicitetu kao temelju za modernu bosansku srpsku naciju i naglasio da se jasno izraženi srpski nacionalni osjećaj u Bosni i Hercegovini pojavio tek oko 1860. kada je osnovano Srpsko društvo u Sarajevu pod predsjedanjem Teofila Petranovića, pravoslavnog kaludera iz Dalmacije. On je kao agent srpske vlade imao za cilj uvjeriti bosansku pravoslavnu populaciju da se zovu Srbi ili pravoslavni Srbi, a ne Vlasi, rkači ili Riščani. Vidi: Marco Attila Hoare, *The History of Bosnia. From Middle Ages to the Present Day*, (London, 2007.), 51.-57., 62.

⁵² Benjamin Kállay (Nagykállo, 22. XII. 1839. - Beč, 13. VII. 1903.) Kao mladić naučio je ruski, srpski i turski jezik. Kao dvadesetdevetogodišnjak imenovan je generalnim konzulom u Beogradu (1869.-1875.), što je predstavljalo izuzetak u diplomatskoj praksi Monarhije. Tijekom boravka u Srbiji zamjećuje ruski utjecaj na oblikovanje politike u toj zemlji. Objavio je dvije knjige iz srpske povijesti, *Geschichte der Serben*, Budimpešta, Beč, Leipzig, 1878. i *Die Geschichte des serbischen Aufstandes 1807-1810*, Beč, 1910., koja je uskoro prevedena na srpski jezik (*Istorija srpskog naroda*, Beograd, 1882.). Od ostalih njegovih djela posebice valja izdvojiti *Die Orientpolitik Rußlands (1878.)*. Nakon povratka u Budimpeštu brani Andrassyjeve ideje o opravdanosti zauzeća Bosne i Hercegovine, a 10. IV. 1877. predao je Franji Josipu I. memorandum u kojem je izložio svoje ideje o upravi Monarhije u Bosni i Hercegovini. Godine 1878. zastupnik je Monarhije u međunarodnoj istočnorumeljskoj komisiji u Plovdivu, a 4. IX. 1878. postavljen je za prvoga odjelnog predstojnika u Ministarstvu vanjskih poslova. Od 1882. do 1903. kao zajednički ministar financija Austro-Ugarske Monarhije upravlja Bosnom i Hercegovinom. Vidi: *Meyers Lexikon*, VI. sv., (Leipzig, 1927.), 877.; L. THALLÓCZY, *Benjamin von Kállay, Gedenkrede* (Budimpešta, 1909.).

⁵³ „Mit der Occupation Bosniens wurde der serbischen Propaganda auch dieses Land eröffnet in dem es bis dahin keine Serben gab. Die Propaganda bemühte sich sogar die Moslims zu gewinnen. Das Koran wurde in's kroatische übersetzt und in Cyril Schrift herausgegeben. Kalay wollte allen Schwierigkeiten dadurch ausweichen daß er sich bemühte eine bosnische Nation zu schaffen um die serbische sowohl als auch kroatische Idee aus Bosnien zu verdrängen.“ I. Kršnjavi, *Zur bosnische Frage, HDA, FIK (804), kut. 1, sv. IV. 4.*

PRILOZI

Prilog 1.

Isidor Kršnjavi: *Uspomene na biskupa Strossmayera, Prinos savremenoj historiji*⁵⁴

Izgleda da se još za života biskupa Štrossmayera hoće, da poremeti njegova historička slika ljubavlju pristaša, mržnjom protivnika, a donekle i vlastitom voljom biskupovom, koji bi lahko mogao ispraviti šta to, kad bi htio. Bit će, da se oslanja na historiju koja, [stolujući]⁵⁵ daleko nad dnevnim strujama, vidi što je trajno u tečaju promienljivog dnevnoga mišljenja, a moguće je i to, da je svoje nazore promienio, pa da neodobrava danas što je prije trideset pa još i prije dvadeset godina mislio, govorio i činio. Svatko ima pravo, da prema stečenom iskustvu ili promienjenom osvedočenju ili prema proširenom znanju svoje nazore mienja, pa po tako promienjenim nazorima svoju vlastitu prošlost prosudjuje. Ali ovo vlastito prosudjivanje nema za historičara vriednost, glede te prošlosti, jer ta stoji nepromienljiva, već ima jedino vriednost za prosudjivanje sadašnjosti historijske osobe. I to prosudjivanje imati će u budućnosti svoju vriednost. *Memoire* historijskih lica napisane u kasnoj starosti nemaju zato apsolutne vriednosti, jer se događa da uspomene na prošlost popravljaju i preinačuju po kasnijem svome mišljenju. Za historiju su više vriedne savremene bilježke historijskih lica ili onih koji su s njima obćili, pa su vierno bilježili zgone ili razgovore sa historijskim osobama. Ovakove su bilješke katkad više vriedne od velikih bilježaka historičkoga lica, koje oni redigiraju s raznih obzira.

Ja sam više godina obćio sa biskupom Strossmayerom kao prijatelj, a naše se je prijateljstvo razvrglo tek onda kada sam stupio u javni život, te sam se pridružio Strossmayerovim političkim protivnicima. Mislio sam, da će moguće biti uzdržati osobno prijateljstvo osnovano na medjusobnom štovanju i raznolikoga političkog uvjerenja, ali se je pokazalo da to nije moguće. Biskup Strossmayer je mene smatrao za odmetnika od njegovih načela, pa se je

⁵⁴ *HDA, FIK, (804), kut. 4. IV. 2.* Dokument je fragmentaran. Ima ukupno deset stranica, nedostaje deveta. Nije datiran, no iz sadržaja prve rečenice razvidno je da je napisan još za Strossmayerova života, dakle prije 1905. godine.

⁵⁵ Naknadno na margini dopisana riječ. U skladu s pravilima označavanja naknadno na margini dopisanih dijelova rukopisa, koji pripadaju tekstu, upotrebljavat će se uglate zagrade koje imaju samo donji kut: []. U daljnjem tekstu bez napomena u bilješkama. Vidi o pravilima označavanja naknadno umetnutih dijelova teksta u: Jakov Stipišić, *Pomoćne povijesne znatnosti u teoriji i praksi* (Zagreb, 1985.), II. izdanje, 179.

njegovo prijateljstvo prama meni pretvorilo u pravo pravcato neprijateljstvo, koje je tako daleko išlo, da me je baš one godine obtužio s progonstva kršćanske vjere, kad sam u cijeloj zemlji preko devedeset crkava dao što graditi što s temelja pregraditi. Moj odgovor bio je oštar. Od oštirine nije ostalo u mome srcu ništa.

Na visinama znanstvenog rada, diže se čovječja duša nad maglu svaki-danšnih borba i gorčina, u kojoj je Strossmayer ostao, jer on bez političke borbe ne može da živi.⁵⁶ U ovom životu ja se sa biskupom Strossmayerom ne ću više naći, jer će on ostati do posljednjega daha svoga života političar, pa ni mene ni moj rad neće znati prosuđivati, a ja se s njegovim političkim načelima neću nikada složiti; ali se nadam, da ćemo se naći tamo, gdje se peru iz duše ljage mržnje i nje ljubavi, prije nego se pođe pred onoga, koji je izustio rieči sahranjine u evanđelju sv. Matije.⁵⁷ Osjećam da moj boravak u tom odijeljenju neće dugo trajati, što se drugih djela za druge grijeha tiče, za to je što drugoga.⁵⁸ Poslije te procedure mislim, da ću se s biskupom opet po nebu šetati i živo razgovarati onako kao u vječnome Rimu ili u perivoju naše ville djakovačke i u šumi⁵⁹ kod Weidlinga kraj Beča, gdje nam je biskup bio duže vremena dragim gostom.⁶⁰ [Istina Bog, Strossmayer drži, da za velike ljude

⁵⁶ Naknadno na margini dopisana rečenica, uz oznaku u tekstu.

⁵⁷ Pred Isusa Krista. Odnosi se na *Posljednji sud iz Evanđelja po Mateju Novi zavjet, Mt. 25, 31-46*. "Kad Sin Čovječji dođe u slavi i svi anđeli njegovi s njime, sjest će na prijestolje slave svoje. I sabrat će se pred njim svi narodi, a on će ih jedne od drugih razlučiti kao što pastir razlučuje ovce od jaraca. (...) Tada će kralj reći onima sebi zdesna: 'Dodite, blagoslovljeni Oca mojega! Primate u baštinu Kraljevstvo pripravljeno za vas od postanka svijeta!' (...)"

⁵⁸ Odnosi se na boravak u čistilištu. Svršetak je nejasan, no vjerojatno je smisao da što se tiče grijeha za neke druge stvari, da je to za nešto drugo, za drugu vrstu pokajanja, ali ne za čistilište. Ukoliko je to smisao rečenice, što je moguće, jer je Kršnjavi bio svjestan da se zbog Strossmayerove nepopustljive naravi i naravi svoga grijeha – izdaje prijateljstva – za života neće izmiriti s njim, onda znači da je svome sukobu sa Strossmayerom pridavao veliko čudoredno značenje, u smislu grijeha, te mu čak predvidio potrebu okajanja u eshatološkoj perspektivi, u čistilištu, gdje je također pretpostavio susret sa Strossmayerom – zbog Strossmayerove nemogućnosti praštanja, koju tumači kao pomanjkanje ljubavi. To se inače uklapa u vrlo emotivan odnos Kršnjavoga prema Strossmayeru koji je najprije bio obilježen velikom naklonošću i prijateljstvom, a zatim u afektivnom smislu podjednako jakom mržnjom, posebice kada je riječ o Strossmayeru. Unatoč tome, Kršnjavi mu se i nakon što ga je odbacio, zbog pristupanja režimskoj Narodnoj stranci 1884., usprkos povrijeđenim osjećajima i njegovu karakteru svojstvenoj sujeti, ponovno želio približiti, skriveno pateći zbog Strossmayerova sustavnog ignoriranja, prezira pa čak i otvorenih energičnih akcija usmjerenih protiv njega.

⁵⁹ Naknadno precrtani dijelovi teksta u izdanju će biti podcrtani. Napomena s tim u vezi dalje se neće navoditi.

⁶⁰ U kući tasta Isidora Kršnjavoga, oca njegove prve supruge Mine Fröschl. M. Fröschl bila je sestra Karla Fröschla, prijatelja I. Kršnjavoga sa studija na Bečkoj akademiji. Činjenica da je bila vrlo imućna i da je osigurala Kršnjavome sigurnu egzistenciju pobuđivala je ponekad zavist, a ponekad porugu i zlobu suvremenika. Kanonik Zavoda sv. Jeronima u Rimu Nikola Voršak također se na to osvrnuo u jednome pismu biskupu Strossmayeru: „Sreća da ga je

ima posebno odjeljenje na nebu, gdje će se on moći pravdati sa velikim Napoleonom, pa mu razlagati kakove je pogriješke načinio. Ja si nebo predstavljam nešto više demokratskično].⁶¹

Boravio sam sa mojom gospodjom⁶² i njenom rodbinom više godina u Rimu. Bilo je na Badnjak god. 1874. kada nas je biskup Strossmayer pohodio. Vizita je bila kratka i formalna. Moj tast pozvao je biskupa, da dodje kadkad na partiju taroka, što je on i učinio. Napokon se je ta partija igrala svaku večer. Biskup ne ljubi Whist ni Schach,⁶³ već ovu prilično jednostavnu igru, s kojom se sate i sate dugo znade živo bavljati. Godine 1875. pohodio sam ga u Djakovu, a iste jeseni sastali smo se u Mletcima,⁶⁴ te smo zajedno putovali u Rim, gdje smo svu zimu zajednički ručali i večerali, mnogo zajedno šetali, mnogo o svemu i svačem razgovarali jednako i preko zime 1876.

Biskup je vrlo živahan i duhovit razgovarač. Ne čita mnogo, jer zato nema uztrpljenja, on voli sam producirati, pisati, diktovati i najradje govoriti. [Što je učio temeljito, bilo je u mladosti]. Organ⁶⁵ mu je vrlo ugodan i sonoran, mimika i gestikulacija živa, društvene forme više umjetničke nego dvorjanske. Odijeva se hotimice jednostavno, pače malo i nemarno, kao čovjek komu je više do duševnoga nutarnjega života, već⁶⁶ do vanjštine stalo.

Sjećam se prilikom srebnoga pira Nj. Veličanstva,⁶⁷ da mi je pokojni predsjednik Sabora Krestić⁶⁸ povjerio diplomatsku zadaću: neka sklonem bi-

žena s mirakom od sto tisuć forinti obskrbila.“ *N. Voršak – J. J. Strossmayeru, 13. 3. 1874., AHAZU, XI A, Vor: Ni. 51.* Druga supruga I. Kršnjavoga bila je Štefa Iskra Kršnjavi (Vrbovec, 17. XII. 1869.-Zagreb, 16. VIII. 1952.), poznatija pod književnim pseudonimom Iva Rod.

⁶¹ Sarkastične opaske poput ove Kršnjavi je najčešće dopisivao naknadno na margini.

⁶² Sa svojom prvom suprugom M. Fröschl.

⁶³ Whist, kartaška igra (prethodnica bridža) i šah.

⁶⁴ U Veneciji.

⁶⁵ *das Organ, s, -e* (njem.), organ (dio tijela), glas, časopis, novine. Ovdje: ljudski glas.

⁶⁶ Već – nego.

⁶⁷ Austrijski car i ugarsko-hrvatski kralj Franjo Josip I. (18. VIII. 1830.-21. XI. 1916.), vladar od 1848. do 1916. U travnju 1854. oženio se svojom sestričnom po majčinoj strani Elizabetom Bavarskom. Srebrni pir proslavili su 1879. godine.

⁶⁸ Nikola Krestić (Zagreb, 22. XII. 1824. – Zagreb, 1. XII. 1887.), hrvatski političar i pravnik. Završio je studij filozofije u Pešti, a studij prava u Zagrebu, gdje je 1847. otvorio odvjetnički ured. Godine 1848. zajedno je s Eduardom Vrbanićem pokrenuo *Saborske novine*, a s Dragojlom Kušlanom bio je glavni urednik *Slavenskoga juga* (do 1849.). Godine 1848./1849. bio je tajnik bana Jelačića. Nakon obnove ustavnog života 1861. ušao je u Sabor Kraljevinâ Hrvatske i Slavonije kao član Narodne stranke. Poslije se s dijelom članova Narodne stranke priklonio Samostalnoj narodnoj stranci I. Mažuranića, orijentiranoj prema Beču. U pregovorima koji su vođeni 1871. između Narodne stranke i ugarske Vlade za reviziju Hrvatsko-ugarske nagodbe, zauzima krajnje popustljivo stajalište. Godine 1873.-1884. bio je biran za predsjednika Sabora. Vidi: *Hrvatska enciklopedija*, 6. sv., (Zagreb, 2004.), 248.

skupa, da na dvorski ples obuče rukavice. Kad sam mu to u šaljivoj formi rekao, razljutio se, pa odgovorio: „Carissime, kažite Vi njima, da čiste ruke ne trebaju rukavica“ - ali je na večer ipak obukao rukavice i to crne, na bijele rukavice nije se dao nikako sklonuti. Kad su istom sгодom svi biskupi monarhije u votivnoj⁶⁹ [crkvi u dugoj] povorci došli iz sanktuarija⁷⁰ do velikih vrata kralju u susret, pao mi iz daleka u oči [neki] biskup, koji je daleko preveliku mitru imao na glavi tako, da je udarilo u oči kako čudno izgleda a došavši biskupi bliže, vidio sam, da je to naš biskup. Ne vjerujem da je u obće birao, već je nataknuo na glavu mitru, koju su mu baš pružili.

Sa jednostavnošću svoga odjela kadkad malo baš koketira. U svečanu saborsku sjednicu, gdje je kardinal Mihalović⁷¹ u svečanom odijelu sjedio, došao je biskup u crnom kaputu, dakako posljednji, pa se čedno klanjao na sve strane, kad su ga burno pozdravili [dočim su dostojanstveno šutili bili dok je kardinal Mihalović ušao bio]. Da taj dramatski efekt nije bio samo od slučaja svedoči, što mi je sam pripovijedao, da je na sličan način došao za vremena koncila⁷² jedanput u crkvu sv. Petra, pa ga je veselilo kako su mu se svi biskupi u ornatu⁷³ klanjali [dok je on bio jednostavno obučen].⁷⁴ Na prvom hrvatskom katoličkom kongresubilo je takodjer nešto malo sličnoga efekta.⁷⁵

⁶⁹ U zavjetnoj crkvi. Od lat. *votum*, zavjet. Odnosi se na votivnu crkvu Heinricha Ferstela na bečkom Ringu, u neposrednom susjedstvu glavne zgrade Bečkog sveučilišta. U neogotičkom slogu, po uzoru na francuske gotičke katedrale. Građena je od 1856. do 1879., dakle, srebrni pir carskoga para u Beču proslavljen je u godini njezina posvećenja. Visoka 99 metara, druga po visini crkva u Beču, također jedna od najvećih neogotičkih crkava u svijetu. Vidi: Renata Kassal-Mikula – Tino Erben, *Heinrich von Ferstel: (1828 – 1883). Bauten und Projekte für Wien* (Beč, 1983.).

⁷⁰ Svetište u Katoličkoj crkvi, mjesto za čuvanje relikvija.

⁷¹ Josip Mihalović (Torda, Banat, Ugarska (danas u Republici Srbiji), 16. I. 1814. - Zagreb, 19. II. 1891.), zagrebački nadbiskup od 1870., kardinal od 1877. godine, u političkom smislu promadarski orijentiran, no vrlo zaslužan kao crkveni velikodostojnik i promicatelj mnogih kulturnih pothvata, između ostaloga za obnovu zagrebačke katedrale u neogotičkom stilu nakon katastrofalnog potresa 9. studenog 1880. (Obnova, započeta prije potresa 1879., prema projektu austrijskog arhitekta Hermanna Bolléa, (Köln, 18. listopada 1845. – Zagreb, 17. travnja 1926.), intenzivirana je zbog teških oštećenja katedrale u potresu, a dovršena 1899.). Vidi: *Hrvatska enciklopedija*, 7. sv., (Zagreb, 2007.), 291.

⁷² Za vrijeme I. vatikanskog sabora (koncila) 1869./1870.

⁷³ U svečanoj bogoslužnoj odjeći.

⁷⁴ Naknadno dopisano.

⁷⁵ Prvi hrvatski katolički kongres održan je u Zagrebu od 3. do 5. rujna 1900. godine. Strossmayer je na njemu govorio o dostojanstvu i ulozi žene u društvu, čime se, premda u već vrlo poznoj dobi, pokazao znatno ispred svoga vremena i vrlo liberalnim i po tom pitanju, koje se u onovremenom hrvatskom društvenom kontekstu uopće nije razmatralo. Poznato je i njegovo zauzimanje za Mariju Jurić Zagorku, kod urednika *Obzora* Šime Mazzure, da je primi u redakciju lista, zahvaljujući kojemu je ona primljena u redakciju *Obzora* te tako postala prva hrvatska profesionalna novinarka.

Ova ljubav za kontrast izražuje se i u tom što biskup rado govori: da su njegovi roditelji bili posve siromašni. Njegovi prijatelji, imenice pokojni Pajo Kolarić,⁷⁶ kog je biskup vrlo rado imao, radi dobroćudnog njegovog poštenog značaja, pripoviedao mi je, da biskupovi roditelji nisu bili siromašni, već prilično imućni. O svojoj materi govorio je biskup uvijek velikom nježnošću. [Glas mu se smekšavao kad je o njoj govorio. Jednom da ju je uvriedio naglim oštrim odgovorom, ali ona da mu je oprostila. Uvjeren je, da je umrla sasvim pomirena. Nebrojeno puta da misli na onu staru rieč, pa još sad majku u grobu moli za oprostjenje. Pripoviedao mi je, da je jednom u teškoj bolesti ležao bez svijesti, pa kad je došao k' sebi, čuo je kako mati jauče, pa ga doziva. Ona je uvijek bila uvjerena da ga je natrag u život prizvala]. Sa otcem nije se pravo mogao slagati, kako kažu, radi sličnosti značaja. Stros[s]mayer imao je brata blizanca, koji je mlad umro, mati je od tog poroda sveudilj ostala slabašna i boležljiva.⁷⁷ Iz svog djetinjstva pripoviedao mi je biskup ovaj mali događaj. Bio je vrlo živ i nagao dečko, pa se potuko s drugim; strog učitelj htio je da kazni obojicu, mali Strossmayer stupi pred njega, pa reče da je on prvi na svoga druga navalio, da samo njega ide kazna. To se je učitelju dopalo, pa oprostio obojici. Pošto je svršio gimnaziju u Osieku, došao je u Peštu na bogosloviju. Biskup tvrdi, da nije naučio magjarski što mu ni danas ne vjerujem, jer sam ga sam slušao, kako je isticao slavenski koren nekih mađjarskih riječi. U Pešti ga stiže viest, da mu je umro ujak.⁷⁸ Vrativši se skoro zatim kući, pošao je jedne večeri šetati, kad tamo, ali evo mu pokojni ujak dolazi u susret. Mlad

⁷⁶ P. Kolarić (Osijek, 17. I. 1821. – Osijek, 13. XI. 1876.) tamburaški zborovoda i skladatelj. U Osijeku je 1847. osnovao prvi hrvatski tamburaški zbor. Vidi: *Hrvatska enciklopedija*, 6. sv., (Zagreb, 2004.), 36.

⁷⁷ U Matici krštenih katoličke župe Osijek I. u Starom Gradu stoji zapisano na stranici 153. petog sveska, da je 4. veljače 1815. rođen i kršten Josephus Georgius Strossmayer. Biskupova dva imena bila su povod tezama nekih autora da je biskup rođen kao blizanac. Prema toj priči jednome dječaku bilo je ime Josip, a drugome Juraj. Nakon što je jedan od dječaka iznenada umro, s obzirom na to da ih nisu razlikovali, preostali je dobio oba imena. No, činjenica je da je bio kršten s obadva imena, o čemu svjedoči matica krštenih koja tvorcima priče nije bila poznata. Najvjerojatnije je dobio ime Josip po svom bratu, koji je rođen 25. veljače 1811. i već 26. ožujka iste godine umro. Drugo ime – Juraj – mogao je dobiti po svom kumu Georgu Hillgartneru. F. Šišić također spominje rano preminuloga najmlađega brata Matu (1812.-1841.). Vidi s tim u vezi: Petar STRČIĆ, „Josip Juraj Strossmayer danas“, *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin*, (2006.), br. 16-17, 130., bilj. 18.

⁷⁸ Brat Ane Erdeljac, koja je, međutim, u matičnoj knjizi krštenih, uz podatke o rođenju i krštenju svoga sina J. J. Strossmayera, te prezime svoga supruga Ivana Strossmayera, upisana pod djevojačkim prezimenom Klarić. T. Smičiklas, *Nacrt života i djela biskupa J. J. Strossmayera i izabrani njegovi spisi: govori, rasprave i okružnice*, (Zagreb, 1906.) govori o Ani Erdeljac. F. Šišić u *Korespondenciji Rački – Strossmayer*, Knjiga I., Zagreb, 1928., str. 4., bilj 2, iznosi rezultat svoga istraživanja prema kojemu je prezime bilo Erdeljac, dok se kuća/obitelj, općenito zvala Klarićeva. U historiografiji i općenito u literaturi o Strossmayeru u uporabi su oba prezimena budući da nije osporena valjanost bilo kojega od njih. Sam Strossmayer nije prigovarao uporabi prezimena Erdeljac.

klerik bio je sav zapanjen od straha, napokon se osvjesti pa uteče brže bolje misleći za sigurno da je to sablast. Zaboravili mu javiti da mu je ujak bio samo onesvešćen, pa da nije umro. [Ima još u njemu trag ovakovoga spiritizma. Kanonik i titularni biskup Matić⁷⁹ opirao se je Strossmayeru kad je ovaj odlučio u nezatno selo Djakovo graditi veliku katedralu, koja bi pristajala u grad od 100.000 ljudi. Matić vodio je tu borbu odlučno, ali biskup je prodro svojom voljom. Ali je među njima ipak ostala protivština i oprieka. Kad je biskupu u Rimu došla viest da je M.[atić] umro, bio je cio dan vrlo potišten i žalostan ...⁸⁰ pa kad sam ga tješio pripoviedao mi je o protivštini Matičevoj. Tištilo ga je što je ovaj umro, a da je među njima nekadašnjim prijateljima ostalo hladnoće. Druge godine mi je pripoviedao da su mu pripoviedali kako M[atić]-ev. duh obilazi pjevajući crkvene pjesme po skelama. Biskup je to vjerovao, pa je sam čitao za dušu Matičevu misu da se smiri.]

Iz dobe svoga školovanja najradje se je spominjao pokojnoga hrvatskoga pjesnika Ilije Topalovića⁸¹ koji mu je bio najmiliji u mladosti prijatelj. Čitajući

⁷⁹ Josip Matić (Virovitica, 13. XII. 1791. – Đakovo, 14. II. 1876.). Godine 1810. stupa u Bogoslovno sjemenište u Đakovu, gdje polazi Nadbiskupski licej, a zatim odlazi u Peštu gdje studira teologiju i stječe doktorat. Za svećenika Bosansko-đakovačke i srijemske biskupije zaređen je 1815. Kratko vrijeme bio je konzistorijalni bilježnik, a zatim kroz duže vrijeme (16 godina) profesor matematike, fizike, prava i crkvene povijesti. Službu bilježnika stolnoga Kaptola vršio je 14 godina. Kanonikom je imenovan 1832. i ostao je u Kaptolu 44 godine. Bio je rektor Bogoslovnog sjemeništa (1832.-1837.) Nakon odlaska biskupa Kukovića u Beč 1848./1849. bio je njegov glavni namjesnik i upravitelj biskupije. Poslije rektorske službe bio je prodirektor Liceja (1837.-1862.) i dijecezanski školski nadzornik (1856.-1860.). Godine 1859. imenovan je naslovnim biskupom risanskim. "Poglavari Bogoslovnog sjemeništa u Đakovu", *Diacovensia*, XIV (2006.), br. 2, 361.-362.

⁸⁰ Nekoliko nečitkih riječi.

⁸¹ Ilija Topalović, pripadao je užem Strossmayerovu krugu prijatelja i poznanika iz Slavonije iz mlade životne dobi. Objavio je brojne prigodnice u čast Strossmayeru u *Glasniku biskupija Djakovačke i sriemske* (Đakovo, 1873.-1945.). Vidi: *Prigodnice biskupu Strossmayeru objavljene u Glasniku 1874.-1905.* izabrao i priredio Mirko Čurić, (Đakovo, 2005.). Međutim, Strossmayer je također bio u iznimno dobrim pa čak i boljim odnosima s Matom Topalovićem (Zdenci kod Broda, 9. IX. 1812. – Đakovo, 26. IV. 1862.), svojim velikim prijateljem iz mladosti, svećenikom Bosansko-đakovačke i srijemske biskupije, prvim profesorom crkvene povijesti na Đakovačkom liceju (1851.-1856.) i hrvatskim pjesnikom, čiji je pjesnički opus također, kao Ilijin, uglavnom domoljubne naravi. Vidi: M. TOPALOVIĆ, *Misli domoljubne cesaro-kraljevskog austrijskog vojski pri njezinom u osvojeni opet Osekograd ulazku u osobi preuzvišenog i starog njezinog vodje...grofa Nugenta Lavala...;* (Osiek, 1849.); *Pozdrav...Franju baronu Kulmeru...prilikom...njegovog uvoda za vrhovnožupana Sl. Sremske županje,* (Osiek, 1845.); *Pozdrav...Jurju Hauliku ...,* (Osiek, 1845.); *Pozdrav Njihovoj cesarsko-kraljevskoj visosti nad-vojvodi austrijskom Stepanu... / priklonito izjavljen po Mati Topaloviću, u Lyc. djakov. Profesoru,* (Osiek, 1847. (?)); *Pozdrav svetlomu banu Josipu Jelačiću pri njegovom ... u Osiek došastju / po Mati Topaloviću, s. a., s. d. Mato Topalović bio je zajedno s biskupom Strossmayerom u sjemeništu u Pešti. Služio je kao vojni kapelan kod jedne krajiške pukovnije u Italiji, zatim u Trnavi i Vinkovcima te službovao kao profesor u Đakovu. Bolovao je tri godine od tuberkuloze i umro u pedesetoj godini života. Biskup*

zajedno prvo izdanje Vukovoga rječnika⁸² znali bi se grohotom nasmijati. Kad je biskup to pripovijedao, još se je sladko nasmijao. Oto⁸³ prijateljstvo trajalo je do Topalovićeve smrti. Ovaj si je u svojoj dugotrajnoj bolesti jedino to želio: da bi se umrvši mogao pretvoriti u kugu, da može zadaviti sve neprijatelje slavenstva. Biskup prenio je svoju ljubav na Topalovićeve netjake, digao ga je do crkvenih časti, ali ovaj, veli biskup, da je bio nedostojan njegove ljubavi, jer da je huškao seljake proti njemu, kad se je radilo o komasaciji biskupskih imanja premda je biskupa Strossmayera kod tog posla vodila jedino želja „nek se narod uvijek sjeća, da mu je biskup bio žarki prijatelj“.⁸⁴ Topalovićevo rovarjenje išlo je tako daleko, da mu je biskup morao prijetiti kanonskim procesom. Nemogu prosuditi, što je na toj stvari, da je bilo vremena gdje je biskup u svojoj gospoštiji bio kod seljaka vrlo nepopularan to stoji. Prinosi viesti i od druge strane razbistrit će to. Topalovića sam poznavao, bio je sasvim prost, tašt, prazan čovjek. [Tako da nerazumijem kako je Strossmayer ikad mogao na nj prenieti takvu ljubav].

Svršivši teološke nauke došao je na Augustineum u Beču da se za doktorat pripravi. Kraj teoloških studija, bavio se je osobito s latinskim jezikom, za koji biskup kaže: da ga od svih jezika najbolje zna. Učio je ciceronianske govore⁸⁵ na izust. Pošto je sve izpite odlikom položio, trebalo je da s nekim

Strossmayer mu je podigao mramorni spomenik „u znak bratimskog svećenstva i prijateljstva“. O M. Topaloviću vidi: *Hrvatska enciklopedija*, 10. sv., (Zagreb, 2008.), 808.

⁸² Vuk Stefanović Karadžić, *Srpski rječnik istolkovan njemačkim i latinskim riječima*, (Beč, 1818.); *Srpski rječnik istumačen njemačkim i latinskim riječima* / skupio ga i na svijet izdao Vuk Stef. Karadžić (Beč, 1852.).

⁸³ Riječ iz slavonskog dijalekta. Pokaznim zamjenicama *taj/ta/to* na početku se dodaje *o* pa glase *otaj, ota, oto*. To je vjerojatno nastalo analogijom prema zamjenicama *ovaj i onaj*. Vidi: Nikolina Benič, „Davorski govor“, *Život i škola* (2009.), br. 21., 130.

⁸⁴ Zasigurno je riječ o Boži Topaloviću (Zdenci, 26. XI. 1835. – Gorjani, 22. VI. 1895.). Za svećenika je zaređen 1859. Bio je župnik u Gradištu 1862. i u Gorjanima od 1871. Izabran je na listi Narodne stranke 1878. u Sabor Kraljevinâ Hrvatske i Slavonije u kotaru Vuka. Jedan je od osnivača Neodvisne narodne stranke 1880. Kasnije se još nekoliko puta neuspješno kandidirao. Istaknuo se velikim novčanim priložima za osnutak Dječakčkog sjemeništa u Osijeku. O Topalovićevim govorima u Saboru, vezanim uz postupke komasacije, vidi: *Sriemski Hrvat* (Vukovar, 1879.), god. II., br. 32, 7. VIII. 1879., 250.-253. (Sjednica od 26. srpnja. Topalović (Božo) stavio prijedlog da vlada podnese zakonsku osnovu o izvođenju komasacije i segregacije. Članovi većine govorili protiv i prijedlog glasanjem odbačen. Govorili Živković i Subotić. Topalović naveo i nekoliko slučajeva nepravde koja je nanesena prigodom komasiranja u podžupaniji djakovačkoj.); *Sriemski Hrvat* br. 33, 14. VIII. 1879., 258.-260. (Sjednica 30. srpnja. Topalovićeve interpelacija povodom nepravde nanesenim nekim seljanima Satnice prigodom komasacije (u selu ima Nijemaca, Čeha i Mađara). Iz tih se govora ne može zaključiti da je Topalović svoje prijedloge vezane uz komasaciju dovodio u vezu s komasacijom biskupijskog zemljišta.)

⁸⁵ Marko Tulije Ciceron (lat. Marcus Tullius Cicero; Arpin, danas Arpino, 3. I. 106. pr. Kr. – Formija kod Gajete, danas Formia, 7. XII. 43. pr. Kr.), rimski državnik, odvjetnik, filozof te

teologom disputuje.⁸⁶ Njegov protivnik skrpao je iz Schleiermachersa⁸⁷ i drugih filozofa neke prigovore njegovoj radnji, ali se je tako bojava Strossmayera, da mu je prije disputacije pokazao svoje prigovore. Strossmayer spasio ga je od blamaže izpravivši njegovu radnju, pa mu je pomogao izraditi argumente, kojima da ga pobija.

Svršivši svoje nauke, došao je biskup za kapelana u Petrovaradin nekome staromu župniku. Sjećajući se njega, biskup je potihom rekao i gledajući kao u daljinu „siroma mnogo je prepatio od mene“. Došlo je [do] težkih sukoba između starog župnika i mladog kapelana, koji se nije htjeo pokoriti. Otišla tužba na biskupa⁸⁸ od obojice. Biskup pozva kapelana Strossmayera preda se, ovaj je mislio da će biti najmanje teško ukoren, ali mjesto toga primi ga biskup vrlo prijatno i ljubezno te mu reče, da će ga povesti sa sobom u Beč. Strossmayer sav sretan, napisao je tad na cedulju proročanstvo da će postati biskupom. Otu cedulju nosio je u portemonaiu⁸⁹ kod sebe pa mi ju je pokazao

najveći rimski govornik. Sačuvano je njegovih 58 govora, od kojih neki fragmentarno; 48 ih je poznato po ulomcima ili po naslovu.

⁸⁶ Od lat. *disputare*, raspravljati, prepirati se.

⁸⁷ Friedrich Ernst Daniel Schleiermacher (Breslau (danas Wrocław u Poljskoj), 21. XI. 1768. – Berlin, 12. II. 1834.), protestantski teolog i filozof. Godine 1834. imenovan je pomoćnim propovjednikom u Landsbergu, 1796. propovjednikom u Berlinu (na *Berlin Charité – Universitätsmedizin*), 1802. dvorskim propovjednikom u Stolpeu, 1804. profesorom u Haleu, 1809. propovjednikom u crkvi sv. Trojstva i ujedno 1810. profesorom, 1811. članom Kraljevske akademije znanosti u Berlinu, 1814. njezinim tajnikom. Smatra se začetnikom moderne protestantske teologije. Već u ranim spisima razvijao je shvaćanje religije kao osjećaja izravne ovisnosti o beskonačnom. Pojedinač u njegovu teološkom tumačenju nije ništa drugo nego samoprikaz beskonačnoga, njegovo individualno postojanje. Polazeći od tih pretpostavki izradio je svoj filozofijski sustav koji se temeljio na uvidu u jedinstvo uma i prirode. Granična „normativna“ znanost među njima je dijalektika kao platonski razumljeno „umijeće vođenja razgovora radi istine same“. Schleiermacher je imao i važnu ulogu u oblikovanju praktične teologije u sklopu Evangeličke crkve i formuliranju njezina odnosa prema državi. Najvažnija djela: *Reden über die Religion an die Gebildeten unterihren Berächtern* (1799.); *Grundlinien einer Kritik der bisherigen Sittenlehre* (1803.); *Die Weihnachtsfeier: Ein Gespräch* (1806.); *Monologe* (1910.); *Der christliche Glaube nach den Grundsätzen der ev[angelischen] Kirche* (1821.-1822.); *Neudruck der Erstauchgabe* (1922.); *Platons Werken* (1804.-1810.). Njegovo prijateljstvo s Friedrichom Schlegelom (Hannover, 10. III. 1872. – Dresden, 12. I. 1829.), istaknutim njemačkim književnim kritičarem, teoretičarem romantizma, povjesničarom, književnikom, lingvistom i filozofom, potaknulo je nastanak sljedećih djela: *Vertrauten Briefe über Schlegels Lucinde* (1801.), u kojem se osvrnuo na Schlegelov filozofijski roman *Lucinde* (1799.), *Sämtliche Werke* (1836.-1864.); *Werke in Auswahl* (1910.-1913.).

⁸⁸ Josip Kuković (Zagreb, 1781. – Beč, 1861.). Studij teologije završio je u Zagrebu. Nakon zaređenja 1805. bio je tajnik zagrebačkog Kaptola. Od 1806. bio je župnik u Brdovcu, od 1816. kanonik u Đakovu, a 1830. imenovan je kaptolskim vikarom. Od 1834. do 1849. bio je biskup bosansko-đakovački i srijemski. Nakon umirovljenja 1849. seli se u Beč. Vidi: *Hrvatska enciklopedija*, 6. sv., (Zagreb, 2004.), 331.

⁸⁹ *Portemonnaie*, das, -s, -s, njem., novčanik. (preuzeto iz francuskog jezika).

kad mi je to pripoviedao. Sad je ta cedulja pod okvirom u Strossmayerovoj galeriji.

Mladi doktor teologije došao je ponajprije na djakovačko sjemenište za profesora matematike i fizike. Priznao sam mu, da je meni matematika teška znanost, tako da smatram za najtežu muku svog života, što sam morao iz matematike polagati rigoroz.⁹⁰ Biskup reče: „To je meni pravo čudo, jer kad se bavim matematičkim problemom upravo mi je kao da stupim iz tmine u sjajnu razsvjetljenu sobu“. Jednog dana počeo mi dokazivati, kako je teorija emanacije svjetla jedino ispravna, ja sam vatreno branio teoriju undulacije svjetla i poslije kako smo dobrano jedan sat disputirali, nasmija se biskup pa reče: „Carissime, Vi imate naravno pravo i ja sam uvjeren o istinitosti teorije undulacije, samo sam htio vidjeti, dali ste temeljito upućeni u tu nauku, pa sam vidio da jeste.“⁹¹

⁹⁰ Strogi (završni) ispit na Sveučilištu polaganjem kojega se stjecao doktorat znanosti.

⁹¹ Teorije o naravi svjetlosti razvijale su se i mijenjale kako su se otkrivale pojave o njezinu širenju. Teorija emanacije svjetla osim fizikalnoga ima i snažno metafizičko obilježje. Bila je važna sastavnica filozofije novoplatonizma, najistaknutiji predstavnik Plotin (3. st.). Obnavlja ju hrvatski renesansni filozof s Cresa Frane Petrić. Njegovo najpoznatije djelo je *Nova de universis philosophia* (Nova sveopća filozofija) koje izaziva kritiku i polemike, a kasnije je i stavljeno na indeks zabranjenih knjiga. Njegovo novoplatonističko gledište izraženo je u obnavljanju teorije emanacije, čije su najvažnije postavke: svjetlo je izvor svega, odsjaj prasnjetlosti, i iz njega izvire redom: jedinstvo, bit, život, um, duša, priroda, svojstvo, oblik, tijela (tvori). Čitava priroda prožeta je dušom i oživljena (panpsihizam), a red mikrokozma istovjetan je s poretkom makrokozma; božanska spoznaja je čin ljubavi, spajanja, jedinstva sa spoznajnim predmetom, što teži povratku izvornom jedinstvu svega. Kako bi objasnio ravnomjerno širenje svjetlosti i pojave refleksije i loma, Isaac Newton je 1672. pretpostavio da se svjetlost sastoji od roja sitnih čestica (korpuskularna teorija/čestična teorija). Newtonov veliki autoritet potisnuo je u sjenu gotovo istodobnu teoriju Christiana Huygensa (1790.) koja je svjetlosne pojave opisala s pomoću valnoga gibanja hipotetičnoga savršeno elastičnoga sredstva (valna teorija/teorija undulacije, prema lat. riječi *unda* – val). Nizom eksperimenata što su ih početkom 19. stoljeća izveli Thomas Young i Augustin-Jean Fresnel (otkriće interferencije i difrakcije svjetlosti) valna je teorija svjetlosti u nešto izmijenjenom obliku rehabilitirana. Konačan udarac Newtonovoj korpuskularnoj teoriji svjetlosti zadan je 1849., kada je mjerenjem brzine širenja svjetlosti u različitim prozirnim sredstvima ustanovljeno da se promjena brzine odvija u smjeru suprotnom od onoga koji je predvidio Newton. No, i nakon trijumfa valne teorije ostalo je otvoreno pitanje hipotetičnoga sredstva – etera – kojim se ti valovi šire. Taj je eter morao biti bez mase, a ipak imati savršena elastična svojstva. Otkriće polarizacije svjetlosti uputilo je na vezu između svjetlosti i elektromagnetskih pojava. Godine 1888. Wilhelm Wallwachs otkrio je da svjetlost, kada pada na metal, izbacuje elektrone iz njihova stacioniranog stanja s površine metala (fotoelektrični efekt). P. Lenard zatim je ustanovio da se zakoni fotoelektričnog efekta ne mogu uskladiti s valnom teorijom. Posebno je u suprotnosti s valnom teorijom bila činjenica da je energija izbačenih elektrona bila neovisna o intenzitetu svjetlosti, a proporcionalna njezinoj frekvenciji. Na osnovi te teorije postavio je Albert Einstein 1905. teoriju svjetlosti ponovno na korpuskularne temelje. Dualističku narav svjetlosti, koja se nedvojbeno pokazuje u pojavama interferencije, s jedne strane, i fotoefekta, s druge strane, objašnjava danas kvantna teorija svjetlosti, odnosno elektromagnetskog zračenja. Prema toj teoriji svjetlost nastaje kvantnim prijelazima elektrona, koji su u atomima

Za malo godina došao je Strossmayer, komu je njegov biskup bio topli prijatelj, na bečko Sveučilište za profesora crkvenoga prava, te je ondje svojim govorima sa predikaonice pobudio takovu senzaciju, da je doskora postao dvorskim propovjedačem. O svome proteklomu biskupu govori Strossmayer simpatijom, kaže da je bio blag, umiljat i fin gospodin. On je Strossmayera često (...).⁹²

(...) za to odgojivani da upravljaju velikimi spahiluci. Jedno mi je čudo da biskup Strossmayer kao matematičar kod prodaje šuma nije bolje pazio, već je počinio iste pogriješke koje su počinili i drugi slavonski velikaši u istoj mjeri. Jednom je naglo morao iz Rohitcha⁹³ kući oputovati, jer je doznao da su mu činovnici htjeli prodati šumu bez izvjestnog opredeljenja granice tako, da bi trgovci drva imali bili odlučiti dokle se šuma zove onako kako je ugovorom označeno bilo. Biskup je višeput imao naći vrstnih ljudi, ali je svaki stavio zahtiev [da bude pristojno plaćen i da] smije odpuštati i namještati osoblje po svojoj volji pa kad je i tad bilo straha i trepeta plaća i protekcije opet je ostalo sve pri staromu. Kraj toga su vinogradi činovnika nosili razmjerno deset put više od biskupovih, biskup nije dobio dobrog mlieka u kuću dok si je mlekar kuću sagradio, cijelo je gospodarstvo sve više stradalo. Svotu za prodaju jedne šume dao je ban Mažuranić sequestrovati⁹⁴ te ju je spasio za biskupiju. Napokon je biskupu dozlogrdilo a vidio je da mu i dohodak znatno pada, te se je odlučiti povjeriti⁹⁵ upravu svojih dobara sadašnjemu upravitelju Čačinoviću, a od tada ide, kako čujem, sve u najboljem redu a dohodci biskupovi znamenito su ponaraslili (...).⁹⁶

raspoređeni samo po stanjima određene energije (kvantna stanja) iz jednog energetskog stanja u atomu u drugo. Vidi o tome opširnije: *Hrvatska enciklopedija*, 10. sv., (Zagreb, 2008.), 387.-388. Shvaćanja Strossmayera i Kršnjavoga o naravi svjetlosti, utemeljena u teoriji undulacije, bila su, dakle, u skladu s dosezima fizikalnih teorija njihova vremena.

⁹² Nedostaje stranica označena brojem 9. Transkripcija se nastavlja na str. 10.

⁹³ Rohitch (njem.) – Rogatec. Međutim ovdje se misli na obližnje termalno lječilište Rogašku Slatinu (Rohitch-Sauerbrunn; termalno lječilište u Koruškoj, popularno ljetno okupljalište elite Habsburške (Austro-Ugarske) Monarhije, tada u sklopu Austrije, koja je sve do raspada Austro-Ugarske Monarhije 1918. obuhvaćala Gornju i Donju Austriju te unutarnjoaustrijske zemlje: Štajersku, Korušku i Kranjsku s Pazinskom kneževinom, Goricom i Trstom; (od 1945. u Republici Sloveniji). Bogato izvorima vrlo ljekovite mineralne vode s visokim sadržajem magnezija. Strossmayer je u Rogaškoj Slatini desetljećima provodio svoj ljetni odmor. U znak uspomene na biskupa Strossmayera hotel u Rogaškoj Slatini u kojemu je odsjedao nosi naziv *Hotel Strossmayer*.

⁹⁴ Od lat. *sequester*, posrednik. Sekvestracija je imovinsko-pravni postupak oduzimanja uprave nad cjelokupnom imovinom ili jednim dijelom imovine osobi protiv koje se vodi kazneni postupak. Sekvestar, upravljač imovine koja je stavljena pod sekvestraciju.

⁹⁵ Skraćeno, od: te se je dao odlučiti povjeriti; u smislu: dao nagovoriti povjeriti.

⁹⁶ Nedostaje nastavak.

Prilog 2.

*Uspomene na biskupa Strossmayera II.*⁹⁷

„(...) i proučavati ljude bila bi postala lijepa studija. Mi tad nismo bili tako sretni kao mladi ljudi danas koje sve upravo sili na motrenje i opažanje. [Mi smo sred zelenih livada pasli po pustoj ledini!]⁶⁹⁸

Što mi je ostalo uspomene samo se tiče nekih značajnih prizora.

Biskup Strossmayer učinio je već u ono doba predlog koji je sada ostvaren⁹⁹ a glasovalo se o njemu u kongregaciji sa bielim i crnim kugljicama u

⁹⁷ *HDA, FIK, (804), kut. 4. IV. 2.* Rukopis bez naslova. Naziv *Uspomene na Strossmayera II.* stavio sam radi lakšeg snalaženja. Radi se o kraćem rukopisu I. Kršnjavoga o biskupu Strossmayeru od kojega su se sačuvala stranice 2.-4. Nedostaje str. 3. Na kraju potpisan što isključuje dvojbu da se radi o fragmentu nekog većeg rukopisa.

⁹⁸ Kršnjavi ovdje izražava mišljenje da su nove generacije mladih u boljoj poziciji, jer opća intelektualna klima i institucionalni okviri novoga hrvatskoga obrazovno-znanstvenog sustava (Akademija, Sveučilište), koji omogućuju stjecanje naobrazbe u domovini, pogoduju istraživanju i motrenju važnih događaja te uvažavanju, bilježenju i vrednovanju djela istaknutih suvremenika. Njegove uspomene i razgovori sa Strossmayerom mogu se shvatiti kao naknadna recepcija iznijetih ideja.

⁹⁹ Radilo se o namjeri uprave Kongregacije (bratovštine) sv. Jeronima da se u Zavodu sv. Jeronima u Rimu uz već postojeći kaptol, koji je utemeljio papa Siksto V. 1589. te gostinjac i crkvu otvori nacionalni kolegij za hrvatske bogoslove u Rimu, čime bi se uz nedavno ustrojeno belgijski (1844.), austrijski – *Dell'Anima* – te južnoamerički (1859.) i sjevernoamerički (1859.) uspostavio i moderni hrvatski bogoslovni zavod/svećenički kolegij (na kraju se odustalo od bogoslovnog zavoda i prihvatilo odluku o svećeničkom zavodu, za usavršavanje svećenika). O toj namjeri širu je katoličku javnost u Hrvatskoj obavijestio Franjo Rački u svojoj poslanici objavljenoj 2. lipnja 1859. u *Zagrebačkom katoličkom listu* (dalje: *ZKL*), kojom je istaknuo da bi taj Zavod trebao služiti kao jedna od veza Hrvata sa Zapadom. *ZKL* je objavio nekoliko tjedana kasnije Strossmayerovu pastirsku poslanicu u kojoj je svoje svećenstvo i vjernike obavijestio o putovanju u Rim, upozorivši na „ozbiljnu nakanu slavne bratovštine sv. Jeronima da kaptolu pridruži kolegij za našu mladež, koja je već blizu ostvarenja“. *ZKL*, X/1859., br. 25, 194. Vidi također: Slavko Kovačić, „Hrvatski kolegij u Rimu prije apostolskog pisma Slavorum gentem“, u: *Papinski hrvatski zavod. sv. Jeronima u Rimu (1901.-2001.)*. Zbornik u prigodi stoljetnice *Papinskoga hrvatskog zavoda sv. Jeronima u Rimu*, ur. Jure Bogdan, (Rim, 2001.) (dalje: *Hrvatski kolegij u Rimu*), 38. Međutim, čak i među utjecajnijim članovima Kongregacije bilo je onih koji su nastojali omesti otvaranje bogoslovnog zavoda. O tome nalazimo svjedočanstvo u kratkoj povijesti svetojeronimskih ustanova koju je na latinskom jeziku napisao Ivan Črnčić, na zahtjev kardinala protektora Serafina Vannutellija. Rukopis se čuva u *Arhivu Papinskog hrvatskog zavoda sv. Jeronima u Rimu (I/4), Libri delli decreti, sv. 19 (1857-1863)*, str. 193. U njemu se ne spominje ime članova Kongregacije koji su bili protiv uspostave Kolegija. Međutim, iz konteksta se može utvrditi identitet glavnoga oponenta kojega naziva „ocem obitelji“, odnosno kućedomaćinom (*pater familias*). Pritom se mislilo na Petra Mančuna, slavnog bakroresca u Rimu, podrijetlom iz Dubrovnika, koji je tijekom više desetljeća bio član uprave Kongregacije sv. Jeronima. Prema Črnčićevoj tvrdnji P. Mančun je poslije pre-

prisutnosti onoga kapucina nadbiskupa.¹⁰⁰ Crnčić¹⁰¹ imao je prije toga dramatičnu scenu sa Strossmayerom pak ga uvjeravao da će glasovati za njegov prijedlog. Sjednica je bila u maloj dvorani Zavoda. Stari Mancion¹⁰² sakupio je glasove u pozlaćeni pehar, pa kad je iztresao krugljice, bila je na naše čudo jedna crna krugljica, zaključak dakle nije bio jednoglasan. Svi smo držali da je Crnčić glasovao protivno ali se je poslje izpostavilo da je Nikola

stanka apostolske vizitacije, koja je trajala 22 godine (1820.-1842.), predložio i postigao ponovnu uspostavu bolnice, čemu su se protivili mnogi članovi. S vremenom je uspio uključiti u upravu Kongregacije i svoga sina Ivana, po zvanju liječnika, kojemu je 1861. povjerena briga za malu svetojeronimsku bolnicu. Uza sve to, ističe Črnčić, godine 1862. donijeta je odluka o uspostavi Kolegija u istom crkvenom obliku, za šest mladića koji će studirati filozofiju. Odluka je donijeta u nazočnosti kardinala protektora svetojeronimskih ustanova Pietra de Silvestrija. Sljedeće godina takav kolegij započeo je s djelovanjem. U spomenutim okolnostima Petar Mančun se pribojavao da bolnica ne bude ukinuta zbog kolegija za naobrazbu bogoslova, osnovanog godinu nakon utemeljenja bolnice te je nošen tim vrlo osobnim motivima bio protiv njegove uspostave. (S. Kovačić, *Hrvatski kolegij*, 38.-39.). U razdoblju koje je prethodilo papinskom breveu *Slavorum gentem* od 1. kolovoza 1901. hrvatski episkopat se zauzimao da se u preustrojenom Zavodu sv. Jeronima ne osnuje kolegij za naobrazbu bogoslova, jer su takvi (sjemeništa za bogoslove) već postojali u Hrvatskoj i Slavoniji, Dalmaciji i Bosni i Hercegovini, odnosno u biskupijama na njihovu području koje su imale pravo na Zavod sv. Jeronima, nego moderni zavod za naobrazbu svećenika, dakle za najvišu naobrazbu hrvatskog klera, što je na kraju prihvaćeno (naglašeno u u rukopisu kao „predlog koji je sada ostvaren“). Dakle, u međuvremenu je došlo do promjene stajališta o naravi Kolegija, odnosno odustajanja od bogoslovnog zavoda u korist zavoda za naobrazbu svećenika. Tekst rukopisa koji slijedi odnosi se na pitanje nekretnina i novčane zaklade Zavoda sv. Jeronima u Rimu, na koju su reflektirale i austrougarske vlasti i talijanska vlada.

¹⁰⁰ Nisam uspio utvrditi identitet spomenute osobe.

¹⁰¹ Ivan Črnčić (Crnčić) (Polje na Krku, 2. V. 1830. – Rim, 7. I. 1897.), kanonik i rektor Zavoda sv. Jeronima hrvatski povjesničar i slavist. Studij bogoslovlja završio u Gorici (Gorizia). Za svećenika zaređen 1856., a potom odlazi u bečki zavod Augustineum (Frintaneum), gdje je doktorirao 1861. Iste je godine tajnik krčkoga biskupa Ivana Josipa Vitezića. Godine 1862. prema želji biskupa Strossmayera postaje kanonik Zavoda sv. Jeronima u Rimu, a 1863. i njegov rektor te na toj dužnosti ostaje do smrti. Autor je mnogobrojnih monografija, studija, rasprava i članaka iz hrvatske kulturne i crkvene povijesti. Također je zaslužan za objavljivanje vrijedne građe iz domaćih i inozemnih arhiva. Glavna djela: *Najstarija poviest krčkog, osorskoj, rabskoj, senjskoj i krbavskoj biskupiji*, (Rim, 1867.), *Statuta lingua croatica conscripta = Hrvatski pisani zakoni: Vinodolski, Poljički, Vrbanski a donekle i svega Krčkog otoka, Kastavski, Veprinački i Trsatski / uredili Fr. Rački, V. Jagić i I. Črnčić* (Zagreb, 1890.), *Imena Slovjenin i Ilir u našem gostinju u Rimu poslije 1453. godine*, (Zagreb, 1886.). Vidi: Hrvatski biografski leksikon, 3. sv., (Zagreb, 1993.), 100.-101.

¹⁰² Talijanska inačica Petra Mančuna (Pietro Mancion), (1803.-1880.), ranije spomenutoga glasovitog bakroresca hrvatskog podrijetla u Rimu (iz Dubrovnika).

Voršak¹⁰³ bacio crnu krugljicu u pehar.¹⁰⁴ Naveo je zato nekakove diplomatske tobože razloge ali je Strossmayer izveo od tud jedino zaključak da mu se ne smije vjerovati. Poslije su se i razišli sasvim te je Voršak u znak da se nije sa biskupom pomirio u svom testamentu brisao jednu stavku koja je bila u korist Strossmayeru a izručio je Vatikanu sve Theinerove¹⁰⁵ prepise iz

¹⁰³ N. Voršak (Ilok, 6. XII. 1836. – Rim, 4. II. 1880.) Bio je svećenik Bosansko-đakovačke i srijemske biskupije. Studij teologije završio je u Beču, a zatim je bio profesor u Biskupskom liceju u Đakovu i prosinodalni ispitivač do imenovanja za kanonika Zavoda sv. Jeronima u Rimu 1863. Za vrijeme I. vatikanskog sabora bio je otpravnik poslova biskupa Strossmayera u Rimu. Godine 1874. izdao je *Naputak izpovjednikom*, a 1878. u Zagrebu su tiskana njegova *Čitanja i evangjelja za sve nedjelje, blagdane i svece po naših biskupijah*. Uoči obnove redovite crkvene hijerarhije u Bosni i Hercegovini (1881.), nakon austrougarskog zauzeća (1878.), bio je glavni izvor informacija biskupa Strossmayera o stajalištima rimske Kurije s tim u vezi. Vidi: Josip Burić, „Kanonici Hrvatskog kaptola sv. Jeronima u Rimu (1589.-1901.)“, *Radovi Hrvatskoga povijesnog instituta u Rimu*, III.-IV. sv., (Rim, 1971.), 146.-147.

¹⁰⁴ Ivan Črnčić u svojoj kratkoj povijesti svetojeronimskih ustanova ne spominje kanonika Nikolu Voršaka kao protivnika uspostave Kolegija za bogoslove u sklopu svetojeronimskih ustanova. (Vidi bilj. 103.).

¹⁰⁵ Augustin Theiner (Breslau, 11. IV. 1804. – Civitavecchia, 8. VIII. 1874.), njemački teolog i povjesničar. U rodnom gradu završio gimnaziju i upisao studij teologije. Zajedno s bratom Antonom 1828. napisao je djelo *Einführung der erzwungenen Ehelosigkeit bei den Geistlichen*. Po bratovu savjetu napušta teologiju te studira pravo u Breslauu i Halleu, gdje postiže doktorat. Potom postaje stipendist pruske vlade što mu omogućuje istraživanja iz područja kanonskog prava u Belgiji, Engleskoj i Francuskoj. Zatim odlazi u Rim, gdje se trajno nastanio. Pod utjecajem njemačkog svećenika i kardinala Karla Augusta von Reischach, rektora studija Kongregacije de Propaganda fide, bliskoga njezinu prefektu kardinalu Bartolomeu Cappellariju (kasnijem papi Grguru XVI.) ponovno se približava Crkvi. Godine 1835. napisao je djelo *Geschichte der geistlichen Bildungsanstalten*, a 1836. *Disquisitiones criticae*. Ubrzo zatim postaje svećenik i stupa u Oratorij sv. Filipa Nerija. Sljedećih godina objavljuje više vrijednih crkveno-povijesnih djela: *Die neuesten Zustände der kath. Kirche in Polen und Russland* (1841.); *Die Rückkehr der regierenden Hauser Braunschweig und Sachsen zur kath. Kirche* (1843.); *Zustände der katholische Kirche in Schlesien 1740-58* (1846.); *Kardinal Frankenberg* (1850.). Papa Pio IX. povjerava mu 1850. službu u Vatikanskoj biblioteci. Godine 1853. napisao je *Geschichte des Pontifikats Klemens XIV* (talijanski prijevod 1855.), nastupivši pritom kao protivnik isusovaca te je stoga to djelo zabranjeno od strane Crkve. No, to nije utjecalo na njegovu karijeru kao arhivista i povjesničara. Papa Pio IX. imenovao ga je 1855. prefektom vatikanskih arhiva, što mu je omogućilo izdavanje više zbirki izvora vezanih uz djelovanje Katoličke crkve u pojedinim zemljama: *Die Fortsetzung der Annalen des Baronius* (3 sv., 1856.); *Vetera monumenta Hungariae* (2 sv., 1859.-1860.); *Poloniae et Lithuaniae* (4 sv., 1860.-1864.); *Slavorum meridionalium* (2 sv., 1863.); *Hibernorum et Scotorum* (1864.); *Codex dominii temporalis apostolicae sedis* (3 sv. 1861.-1862.); *Monumenta spectantia ad unionem ecclesiarum Graecae et Romanae* (1872.). Uoči i tijekom I. vatikanskog sabora povezuje se s protivnicima prihvaćanja dogme o papinom infalibilitetu. Međutim, ne nastupa otvoreno, jer mu je u to vrijeme povjeren rad na dokumentima vezanim uz Koncil u Trentu. Njegova korespondencija sa starokatoličkim svećenikom Johannom Friedrichom (1870.-1873.) dokazuje da je dijelio njegove nazore. S druge strane sačuvana su svjedočanstva grofa Hermanna Stainleina u kojima se tvrdi da je Theiner i tijekom tog razdoblja ostao lojalan Katoličkoj crkvi. U svakom slučaju nije iz nje istupio. Nakon njegove smrti tiskano je

vatikanskoga tajnoga arkiva koji su kod njega bili u pohrani. Mi smo mislili da je ovim glasovanjem riješeno to pitanje, ali je evo preko dvadeset i pet godina trebalo dok se je zbilja realizovalo.¹⁰⁶

Sjećam se, da se je onda mnogo o tomu govorilo, kako austro-ugarsko poslaničтво budnim okom motri našu akciju i kako bi Andrassy¹⁰⁷ rado zakvačio svih jedanaest miliuna, a i talianska vlada se je mnogo brinula za taj veliki imetak. Kakova je danas bila konstelacija nemogu prosuditi, [jer nisam više upućen u potankosti toga pitanja], ali je morala na sve strane biti povoljna dok je bilo moguće postići sadašnje vrlo povoljno rješenje. [Čini se da je tek cjelokupni hrvatski episkopat mogao polučiti za što se je Strossmayer tri decenija borio].¹⁰⁸

posljednje njegovo djelo *Acta genuina Concilii Tridentini* (1874.). Vidi: *Meyers Lexikon*, 11. sv., (Leipzig, 1929.), 1459.; *The Catholic Encyclopedia*, 14. sv., (New York, 1912.), 565.-566.

¹⁰⁶ Zavod za svećenike u sklopu ustanova pod imenom sv. Jeronima u Rimu otvoren je 1884., dakle točno 25 godina nakon što su njegovu uspostavu svojim poslanicama potaknuli F. Rački i biskup Strossmayer. U njemu je boravio i manji broj bogoslova. Sedamnaest godina kasnije, breveom *Slavorum gentem* (1901.) ukinut je svetojeronimski kaptol, a svetojeronimske institucije preustrojene u novi svećenički Zavod, kojemu je ostala pripadna stara crkva sv. Jeronima.

¹⁰⁷ Gyula Andrassy (Košice u Slovačkoj, 3. III. 1823. – Voloska, Kvarnerski zaljev, Hrvatska, 18. II. 1890.), ugarski političar, pripadnik visokog plemstva (grof). Sudionik revolucionarnih događaja u Ugarskoj 1848./1849. Nakon predaje Mađara kod Világosa 13. VIII. 1849. proveo je nekoliko godina u progonstvu, uglavnom u Parizu. U odsutnosti osuđen na smrt u rujnu 1851. Nakon amnestije 1857. vratio se u Ugarsku. Franjo Josip I. imenovao ga je 17. II. 1867. ugarskim ministrom predsjednikom te je kao najviši ugarski predstavnik sudjelovao u pregovorima o Austro-ugarskoj nagodbi i krunidbi Franje Josipa I. za ugarskog kralja 1867. Kao ugarski ministar predsjednik suprotstavio se Hohenwartovom planu o preustroju Austrije na federalnim osnovama, kao i Beustovom planu o ponovnom ratu s Pruskom, jer bi to, uz neizvjesnost povezanu s takvim ratom, dovelo do vezivanja Monarhije uz Francusku. Dana 14. XI. 1871. naslijedio je F. Beusta na položaju ministra vanjskih poslova. Djelujući na učvršćivanju međunarodnih pozicija Monarhije, posebice je inzistirao na konsolidaciji dualističkog sustava. Radi umanjivanja „slavenske opasnosti“ na vanjskom planu suzbijao je ruske ambicije na Balkanu, a na unutarnjem planu zagovarao prevlast Nijemaca u Slavenima napućenijoj Austriji. Kao iznimno vještom diplomatu pripadaju mu velike zasluge za povjerenje okupacijskog mandata za Bosnu i Hercegovinu Austro-Ugarskoj Monarhiji na Berlinskom kongresu 1878. Suočen sa snažnom kritikom protuaneksijski raspoloženih zastupnika u austrijskom i ugarskom parlamentu rezignirao je 8. X. 1879. Dan ranije osigurao je potpisivanje austro-ugarsko-njemačkog obrambenog saveza protiv Rusije, koji se održao sve do propasti Monarhije 1918. godine. Vidi opširnije: Eduard von Wertheimer, Graf Julius Andrassy. Sein Leben und seine Zeit, Bd. I.-III., Stuttgart, 1913.; *Encyclopaedia Britannica*, 1. sv., (Chicago, 1963.), 906.

¹⁰⁸ Naknadno dopisano. Odnosi se na ranije spomenutu uspostavu hrvatskog svećeničkog kolegija u Zavodu sv. Jeronima u Rimu, apostolskim breveom *Slavorum gentem* 1. kolovoza 1901. Vidi o tome opširnije: Zoran Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera* (Zagreb, 2001.), 321.-369.

Od dohodka Kongregacije, koja je na Ripetti¹⁰⁹ imala cio niz kuća za iznajmljivanje, malo se je trošilo. Jedini veći izdatak bila je restauracija crkve sv. Jeronima, tečajem ovih dvadeset i šest godina morao se je veliki taj kapital znamenito umnožiti. Koliko ga danas ima, jeli bilo nužno žrtvovati štogod i koliko, to dakako neznam, ali bi svakako zanim[lj]ivo bilo kada bi „gens croatica“ i to doznala.¹¹⁰

Sjećam se još jedne male uzgredice iz onih dana. Poslije sjednice gdje smo taj znameniti zaključak stvorili, priredila je Kongregacija primitivan¹¹¹

¹⁰⁹ Sve do 18. stoljeća ta se ulica zvala Via Leonina u čast pape Leona (Lava) X. koji ju je dao izgraditi dvjesto godina ranije kako bi povezoao luku – Porto di Ripetta – s jednim od središnjih rimskih trgova – Piazza del Popolo. U Via di Ripetti nalaze se neke od najmonumentalnijih rimskih građevina: Mauzolej cara Augusta, Ara Pacis te crkve sv. Roka, sv. Jeronima (uz Zavod sv. Jeronima) i Santa Maria Portae Paradisi. Jedna je od triju ulica (s Via del Corsom i Via del Babuinom) koje tvore oblik trozupca u skladu s urbanističkim modelom začetim u 16. stoljeću.

¹¹⁰ Ironična aluzija na tzv. svetojeronimsku aferu 1901./1902. Papa Lav XIII. je nakon dugogodišnje vizitacije na temelju odluka nadležnih kongregacija apostolskim pismom *Slavorum gentem* 1. kolovoza 1901. promijenio višestoljetni ilirski naziv Zavoda sv. Jeronima u Rimu (*Collegium St. Hieronymi Illiricorum*) u hrvatski (*Collegium Hieronimyanum pro croatica gente*). Kasnije se Sveta Stolica, zbog međunarodne diplomatske afere uzrokovane provalom talijanskih iredentista u Zavod i dolaska crnogorske misije, koja je zatražila da se u naziv Zavoda unese i srpsko ime, tvrdeći da su katolici Barske nadbiskupije Srbi, te nakon upletanja srpske, ruske i francuske diplomacije u korist Crne Gore, odlučila vratiti Zavodu stari naziv. Pritom je na njezinu odluku posebice utjecala želja za očuvanjem konkordata s Crnom Gorom (1886.) i nastojanje da se otkloni mogućnost da talijanska vlada prisvoji Zavod sv. Jeronima. Nakon toga Zavod više puta dolazi pod ingerenciju talijanske vlade, a u nekoliko navrata zaprijetila je opasnost i da bude ukinut. Hrvatski naziv ponovno je dobio tek odredbom pape Pavla VI. od 22. srpnja 1971. godine. (*Papinski hrvatski zavod svetog Jeronima / Pontificium Collegium Croaticum Sancti Hieronymi; tal. Pontificio Collegio Croato Di San Girolamo a Roma*). Velike zasluge za to imao je tadašnji rektor Zavoda mons. Đuro Kokša koji je Svetoj Stolici predočio relevantna crkveno-povijesna svjedočanstva s tim u vezi. Ovdje se izraz „gens croatica“ upotrebljava u sasvim suprotnom ironičnom značenju, nevezanom uz naziv Zavoda sv. Jeronima: bilo bi dobro kada bi „gens croatica“, odnosno hrvatski narod znao koliko iznosi kapital Zavoda. Imovina Zavoda sv. Jeronima ni u kojem slučaju nije bila neznatna, ali ni tako velika kao što je Kršnjavi pretpostavljao, što se vidi iz podataka o restauraciji dijelova Zavoda ili financiranju pojedinih ustanova te o broju pitomaca Zavoda koji su imali pravo na besplatno školovanje. Ti podaci ukazuju da je novac redovito pristizao – od najamnine stanova i poslovnih prostora koji su pripadali Gostinjcju (hospiciju) sv. Jeronima – ali da se nije radilo o njegovu gomilanju ili rasipanju, o čemu bi hrvatski narod trebao biti nužno informiran. To je napose vidljivo iz razdoblja nakon tzv. svetojeronimske afere kada je hrvatski episkopat jedva uspijevao namaknuti sredstva za uzdržavanje Zavoda, ugrožena talijanskim posezanjima, dok je crkvu pripadnu Zavodu hrvatsko svećenstvo bilo prisiljeno dijeliti sa župnikom susjedne rimske župe, a svećenički kolegij uspjelo otvoriti s krajnjim naporom tek 1910., u vrijeme dr. Janka Borkovića na položaju upravitelja crkve sv. Jeronima. Vidi o tome: Z. Grijak, Djelovanje dr. Karla Horvata u Zavodu sv. Jeronima u Rimu, *Croatica Christiana Periodica*, XXVI (2002), 50, 135.-156.

¹¹¹ Ovdje u smislu jednostavan, skroman, ne odviše raskošan.

ručak komu je prisustvovao i onaj protektor kapucin nadbiskup. Strossmayer pozdravio ga je sedečki liepim i zanosnim latinskim govorom – od svih jezika koje biskup govori, latinski znade najbolje – a iza toga izvukao je iz njedara kapucin nadbiskup napisanu nazdravicu Strossmayeru, koju je pročitao srdačnim naglasom. Bio je velik biskupov štovatelj te je njegovo nastojanje u tom govoru odobravao i pohvalio. – Sigurno je već umro, kao što su umrli Voršak, Crnčić, Mancion i Quiquerez,¹¹² pa su umrli i Mrazovići¹¹³ koji su bili članovi Kongregacije,¹¹⁴ ali kod ove sjednice nisu bili. Od svih živi samo tadašnji protagonist u tom poslu [biskup Strossmayer], a od mameluka¹¹⁵ jedini ja.

¹¹² Ferdo Quiquerez (Budim, 17. III. 1845. – Zagreb, 12. I. 1893.), hrvatski slikar. U Zagrebu započinje studij prava, a zatim se, pohađajući privatnu školu J. F. Mückea, odlučio posvetiti slikarstvu. Privržen Strossmayerovim južnoslavenskim idejama slika teme iz narodne predaje (Banović Strahinja, 1868., Dolazak Hrvata na obale sinjega mora, 1869.). Dobivši stipendiju nastavlja studij slikarstva u Münchenu, a zatim boravi u Veneciji, Firenci i Rimu. Godine 1875./1876. putovao je po Dalmaciji i Crnoj Gori. Zaustavlja se na Cetinju, gdje nastaje veći broj njegovih radova (Bijeg hercegovačke obitelji, Bitka u vučjem dolu). Od 1876. djelovao je u Zagrebu slikajući uglavnom romantične povijesne kompozicije (Kosovka djevojka, Posljednji časovi Petra Zrinskog i Krste Frankapana i dr.). Svojim vedutama (Ripetta u Rimu, 1872.; Porta terraferma u Zadru, 1875.; Manastir na Cetinju, 1875./1876.), krajolicima (Crnogorske planine, 1875./1876.) i portretima (Hercegovac, 1876., Autoportret, oko 1880.; Portret stare gospode, oko 1885.; Iso Kršnjavi, 1892.) začetnik je hrvatskog realizma. Autor je prvoga bakroreza novije hrvatske umjetnosti (Faun kome dječak toči vino, 1873.). Vidi: *Hrvatska enciklopedija*, 9. sv., (Zagreb, 2007.), 126.

¹¹³ Matija Mrazović (Visoko podno Kalnika, 24. II. 1824. – Zagreb, 13. IX. 1896.), hrvatski političar i publicist. Nakon studija prava u Zagrebu radio je kao odvjetnički vježbenik pri Bansknoj vladi (1848.), a potom pri vojnom povjerenstvu u Varaždinu. Politički rad započeo je 1846. u Gajevim *Novinama horvatsko-slavonsko-dalmatinskima*, a 1848.-1850. surađivao je u *Slavenskom jugu* i *Jugoslavenskim novinama*. Godine 1850. otvorio je odvjetničku kancelariju u Zagrebu. Od 1853. do 1854. izdavao je časopis *Pravnik*, a od osnutka *Pozora* (1860.) surađivao je političkim člancima te je 1867. bio i njegov urednik. Godine 1871. zbog članka u *Zatočniku* o konzorciju za isušivanje Lonjskoga polja, koji su kompromitirali bana Levina Raucha, bio je optužen zajedno s Ivanom Vončinom i Josipom Miškatićem. Godine 1861. i 1865.-1867. biran je za zastupnika u Saboru Kraljevinâ Hrvatske i Slavonije kao član Narodne stranke. Zauzimao se za uređenje državnopravnih odnosa s Austrijom neovisno o Ugarskoj te za političko ujedinjenje južnih Slavena unutar Monarhije, a kao član hrvatske regnikolarne deputacije (kraljevinskog odbora) pregovarao je 1868. o Hrvatsko-ugarskoj nagodbi. Godine 1880. napustio je Narodnu stranku i osnovao Neodvisnu narodnu stranku s ciljem ujedinjenja Trojedne kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije i financijske samostalnosti. Od 1879. do 1881. bio je gradonačelnik Zagreba te se istaknuo na poboljšanju komunalnih uvjeta grada, kao i za sanaciju šteta od potresa 1880. godine. Vidi: *Hrvatska enciklopedija*, 7. sv., (Zagreb, 2005.), 496.-497.

¹¹⁴ Kongregacije (bratovštine) sv. Jeronima.

¹¹⁵ Mameluk (ar.). Riječ ima nekoliko značenja: 1) nekada ratni zarobljenici (uglavnom turskog i čerkeskog porijekla) koje su egipatski vladari uvrštavali u svoju vojsku. U 13. stoljeću toliko su se osilili da su se nametnuli za sultane u Egiptu. Njihova vlast održala se sve do 19. stoljeća kada ih je egipatski potkralj Muhamed Alija uništio pokoljem 1811.; 2.) pripadnik Napoleonove tjelesne straže; 3.) slijepo odani sljedbenik politike nekog moć-

Ova reforma Kongregacije sv. Jeronima u Rimu znaменуje svakako [je]¹¹⁶ velika kulturna stečevina za naš narod, koja će svećenstvu i ubuduće omogućiti pretežit upliv u znanstvenom životu našeg naroda.¹¹⁷

nika; 4.) uopće slijepo odani sluga, rob, zarobljenik. Kod Kršnjavoga u pretposljednem i posljednjem značenju, dakako retrospektivno i ironično.

¹¹⁶ Dopisivanjem riječi *je* rečenica je gramatički samo djelomice prilagođena, preinaka zadnje tri riječi iz akuzativa u nominativ (umjesto: znaменуje veliku kulturnu stečevinu – je velika kulturna stečevina). Kršnjavi je pritom propustio precrtati glagol *znaменуje* pa je otuda proizišla konfuzija u deklinaciji.

¹¹⁷ Odnosi se na preustroj Zavoda sv. Jeronima u moderni svećenički zavod, koji je trajao nekoliko desetljeća, a dovršen je bulom pape Lava XIII. *Slavorum gentem*. od 1. kolovoza 1901., kojom je Zavod postao jedno od najvažnijih inozemnih središta za znanstveno usavršavanje hrvatskog svećenstva.

Prilog 3.

Kršnjavi Isidor: *Fragment uspomena o Strossmayeru I.*¹¹⁸

(...) je biskup dobro jašio pa najradje jašio na najvatrenijim pastuhima; tko se sjeća kako se je sladko smija[o] magjarskim biskupima koji su kod krunitbe s konja spali; tko ga je čuo reći da mu je jedino zato žao što nije bio na krunitbi jer bi pokazao bio kako hrvatski biskup jaši;¹¹⁹ tko znade kako je kod lova na veprove prezirao za njega izgradjene tribune pa je išao vepru pješke u susret; tko ga je u njegovu zverinjaku gledao kako je rado i vatreno striel[j] ao jelene; tko pozna taj tip renesance – prelata, koji me najživlje sjeća na papu

¹¹⁸ *HDA, FIK, (804), kut. 4. IV. 2., 5 listova. Bez naslova, započinje na stranici 2.*

¹¹⁹ Nakon što je 9. lipnja 1867. imenovao ugarsku vladu Franjo Josip I. svečano je okrunjen za ugarskoga kralja. Svečanosti nisu prisustvovali predstavnici Hrvatske i Slavonije, koji su zahtijevali zasebnu hrvatsku krunidbenu zavjernicu, čime bi se istaknula državnost i cjelokupnost Trojedne kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Car na to nije pristao nego je, nakon odbijanja Hrvatskog sabora da započne pregovore s Mađarima i saborske adrese kojom je istaknuta državnost i cjelokupnost Trojednice, raspustio Sabor. Dana 12. lipnja kralj potvrđuje zakonski prijedlog ugarskog Parlamenta s mađarskim dijelom Hrvatsko-ugarske nagodbe. Krunidba se odvijala na tradicionalan način da su car, nazočni plemići i crkveni velikodostojnici prilikom svečanosti bili na konjima, a to je svakako zahtijevalo barem osnovno umijeće jahanja. (Vidi o tome u *Razgovorima sa Strossmayerom* u kojima Kršnjavi detaljnije opisuje tu ceremoniju). Inače Strossmayer je bio veliki ljubitelj konja. Godine 1852. na svome vlastelinstvu osnovao je ergelu nabavom 6 konja. U prosincu 1854. g. u carskoj dvorskoj ergeli u Lipici kupuje još konja. Od 1855. ergela je smještena u Levanjsku Varoš. Godine 1881. vlastelinstvo je brojilo 87 konja, paradnih i ergelskih, a od 1885. 104. Krajem 1900. bilo je oko 190 konja.

Julija II. Rovere,¹²⁰ taj se neće ni najmanje čuditi karakterističnoj ponudi biskupovoj da će ići Bosnu insurgirati.¹²¹

(...) ¹²² naša kuka i motika spasiti će nas. Inteligencija ništa ne vriedi, naši su ljudi eunusi.¹²³

Onda mi je pripoviedao da [se] je sa Gladstoneom¹²⁴ glede Bosne dopisivao. Na moj upit šta Gladstone o tomu misli odgovorio mi je tajanstveno

¹²⁰ Julije II. (svjetovno ime Giuliano della Rovere (Albisola, 5. XII. 1443. – Rim, 20. ili 21. II. 1513.). Franjevac, nećak pape Siksta IV. Nadiskup u Avignonu, papa od 1503. do 1513. Papa postaje uz pomoć Cesara Borgie. Julije II. je bio značajan i kao talijanski regionalni vladar. Njegova politika bila je posvećena vraćanju teritorija izgubljenih za vrijeme pontifikata pape Aleksandra VI. Borgie i jačanju Crkvene države. U tom cilju inicirao je osnutak „Cambraiske“ (Svete) lige (1508.) koja je ujedinila francuskog kralja Luja XII., cara Svetog Rimskog Carstva Njemačke Nacije Maksimilijana I. i Ferdinanda II. Aragonskog. Godine 1510. sa švicarskim kantonima sklopio je vojni savez protiv Francuske, zatim je napao ferarskog vojvodu, francuskog saveznika, te izvršio opsadu grada Mirandole (sjeveroistočno od Modene), koji je bio pod okupacijom francuske vojske. Godine 1511. Mirandola se predala. Luj XII. reagirao je energično, napadom na papinu duhovnu vlast, sazvavši koncil u Pisi na kojem se trebala donijeti odluka o smijenjivanju Julija II. Koncil je bio neuspješan, ali se proširio sukob na vojnom planu. Julije II. na to je također odgovorio sazivanjem Petog lateranskog koncila (1512.). U cilju uklanjanja francuskog utjecaja stvorio je Svetu ligu (1511.-1513.) koju su osim njega činili švicarski kantoni, Venecija i Ferdinand II. Aragonski, a kasnije i engleski kralj Henrik VIII. Godine 1512. Francuzi su pobijedili snage Lige u bitki kod Ravenne. No, nakon dolaska pojačanja iz švicarskih kantona situacija se bitno promijenila. Luj XII. odlučio se povući iz Italije i napustiti Milansko vojvodstvo. U Milano je, uz pomoć Švicaraca, došao Massimiliano Sforza, sin Lodovica Sforze. Genova se oslobodila Francuza i ponovno došla pod utjecaj Milana. U Firenci je španjolsko-papinska vojska uništila oligarhijsku republiku i 1512. na vlast opet dovela obitelj Medici. Za svoju sigurnost te sigurnost svojih nasljednika papa Julije II. uvodi švicarsku gardu koja se novačila iz švicarskog kantona Uri. Imao je temeljitu humanističku naobrazbu i bio zaštitnik umjetnika te promicatelj vrijednih umjetničkih pothvata. Htio je promijeniti Rim u arhitektonskom smislu, ponajprije postaviti novogradnju na mjesto katedrale sv. Petra koja je u to vrijeme bila u stanju propadanja. U sredini kolosalnog plana trebao se nalaziti njegov grob. Poslije tri godine priprema, 1506. Julije postavlja kamen-temeljac. Za novogradnju bazilike sv. Petra zadužio je Donata Bramantea, za grob Michelangela, koji je bio zadužen i za Sikstinsku kapelu, a za privatne odaje u Vatikanskoj palači Rafaela. Pokopan je u kapeli bazilike sv. Petra u lancima (San Pietro in vincoli), gdje se nalazi glasovita Michelangelova skulptura Mojsije, kao dio zamišljenog grobnog kompleksa Julija II. u bazilici sv. Petra. Cilj Julija II. o ujedinjenju Italije pod papinskom vladavinom ostao je neostvaren. Vidi: *Renesansa; Savonarola; Cesare Borgia; Julije II; Leo X; Michelangelo: historijske scene*, prev. s franc. Iso Velikanović (Zagreb, 1922.); *Encyclopaedia Britannica*, 13. sv., (Chicago, 1963.), 179.

¹²¹ Podići na ustanak (pobunu). *Insurgentia per capita* (lat.), pojedinačni ustanak, poziv pojedinaца pod oružje, za razliku od općeg ustanka.

¹²² Nedostaje str. 3.

¹²³ Očito se radi o očitovanju Strossmayerova nepovjerenja u hrvatsku inteligenciju, glede njezine mogućnosti da promijeni teške političke prilike, pri čemu se eventualna malodušnost, potaknuta tom konstatacijom, otklanja pouzdanjem u izvornu snagu hrvatskog naroda.

¹²⁴ Vidi bilj. 26.

da to ne može kazati ali da je „dobro za nas“. Da Gladstone misli osloboditi balkanski poluotok i osnovati „autonomije“. Potanje mi nije htio kazati.

Ta ideja o „autonomijama“ balkanskoga poluotoka mora da je u krugovima englezke liberalne stranke još danas živa. Kasnije sam naišao na tu ideju u literaturi.¹²⁵

Biskup Strossmayer je za habsburšku kuću zamišljao veličanstven program, prvotna njegova misao bila je, da bi habsburgovci imali biti na čelu balkanske federacije. On je o toj ideji govorio i s Košutom Lajosem.¹²⁶ Caru je rekao da je bio kod Kossutha i da je s njim govorio. To je u ono vrijeme osobita stvar.

¹²⁵ Kršnjavi ovdje očividno misli ponajprije na Gladstonea kao čelnika britanskih liberala i najsnažnijeg zagovornika autonomije balkanskih država u vrijeme velike istočne krize (1875.-1878.). Međutim, za uspostavu autonomnih kneževina na Balkanu zauzimali su se i britanski konzervativci – „torijevci“, a napose premijer Disraeli tijekom velike istočne krize i bosanskohercegovačkog ustanka (1875.-1878.), s tim da su oni inzistirali na održanju Otomanskog Carstva u Europi, kao prepreke ruskom prodoru na Balkan, dok su liberali – „vigovci“, napose Gladstone, bili skloniji njegovu uklanjanju iz Europe, o čemu je bilo više riječi u uvodnoj studiji (članku). Vidi također o britanskim vanjskopolitičkim prioritetima i razlikama u njihovu poimanju od strane političara viktorijske epohe u: Paul Adelman, *Gladstone, Disraeli and Later Victorian politics*, (London, 1970.).

¹²⁶ Lajos Kossuth (Monok, regija Tokaj, Ugarska, 19. IX. 1802. – Torino, 20. III. 1894.), mađarski revolucionar i političar, vođa pokreta za neovisnost Ugarske 1848./1849. Bio je odvjetnik. Sudjelovao je u radu ugarskog staleškog Sabora 1825-1827. i 1832.-1836. Kao urednik zabranjenih *Saborskih izvještaja* osuđen je 1837. na četiri godine zatvora, ali je 1840. amnestiran. Od 1841. do 1844. uređivao je glasilo mađarskog nacionalnog pokreta *Pesti Hírlap*. Kao predstavnik reformne stranke srednjeg plemstva bio je 1847. ponovno izabran u staleški ugarski Sabor. Nakon izbijanja revolucije od ožujka do polovice rujna 1848. bio je ministar financija u prvoj ugarskoj parlamentarnoj vladi grofa Batthyányja, a nakon toga preuzeo je svu vlast, isprva kao predsjednik Odbora za obranu domovine, u svojstvu kojega je organizirao dobrovoljačke domobranske postrojbe (honvéd), a poslije, nakon detronizacije Habsburgovaca, od 14. IV. 1849., kao namjesnik Ugarske. Nakon mađarske kapitulacije kod Vilagósa 13. kolovoza 1849. živi u emigraciji (Osmansko Carstvo, Velika Britanija, Sjedinjene Američke Države i Italija), gdje se kao vođa mađarskih emigranata zauzimao za neovisnost Ugarske. U Italiji je organizirao mađarsku legiju koja se borila pod G. Garibaldijem. Prosvjedovao je protiv Austro-ugarske nagodbe (1867.) i dragovoljno ostao u emigraciji. Kasnije mu je povratak onemogućen i formalno-pravno, ugarskim zakonom iz 1879. koji je lišavao prava građanstva sve državljane Ugarske koji su svojevremeno proveli u emigraciji više od deset godina. Tek u emigraciji spoznaje svoju zabludu oko mađarskog nacionalnog hegemonizma (što je zbog negacije nacionalnih prava nemađarskim nacijama u sklopu krune sv. Stjepana potaknulo bana J. Jelačića da se priključi Austriji u slamanju mađarske revolucije), pa prihvaća političku ideju konfederacije podunavskih naroda (Mađara, južnih Slavena i Rumunja) na osnovi pune nacionalne slobode i ravnopravnosti. Vjerojatno je u tom smislu razgovarao sa Strossmayerom. Vidi o L. Kossuthu i mijeni njegovih političkih stajališta u: *Encyclopaedia Britannica*, 13. sv., (Chicago, 1963.), 494.-495.

Kasnije kad je mislio da naša monarkija ne će ili ne može tu zadaću riješiti uzdao se je u kneza Mihajla,¹²⁷ poslije u Gladstonea. I Kievski telegram pada u tu periodu njegova političkoga mišljenja o balkanskom problemu.¹²⁸

Strossmayer i Ristić¹²⁹ lica su koja su pomagala praviti svjetsku povjest, u interesu historičke istine i što bolje karakteristike svatko je dužan da pridonese što god zna bilo dobro bilo zlo.¹³⁰

¹²⁷ Mihailo Obrenović (Kragujevac, 4. IX. 1823. – Beograd, 29. V. 1868.). Bio je sin kneza Miloša i kneginje Ljubice Obrenović. Nakon povlačenja kneza Miloša u Vlašku i smrti starijeg brata Milana sultan ga je potvrdio za izabranog, ali ne i nasljednog kneza, te mu je odredio za savjetnike Vučića i Petronijevića. Čim je 1840. preuzeo vlast, kneginja Ljubica je izazvala pokret protiv Vučića i Petronijevića i protiv cijele njihove stranke, tzv. ustavobranitelja. Vučić i Petronijević bili su prisiljeni napustiti zemlju, ali su intervenirali Osmansko Carstvo, Rusija i Austrija, te je 1842. postignuto pomirenje. Međutim, kada je odbio poslušati nalog Visoke Porte i postaviti ustavobranitelje za ministre, Vučić je otišao u Kragujevac, gdje su se nalazili vojni arsenali, te je podigao bunu. Doživjevši vojni poraz, M. Obrenović bio je prisiljen 26. VIII. potražiti utočište u Zemunu, odnosno staviti se pod austrougarsku zaštitu, a to je iskoristila Porta i svrgnula ga s vlasti. Od 1842. do 1858. boravi u emigraciji, najviše u Beču. U Srbiju se vratio početkom 1859., zajedno s knezom Milošem, a na prijestolje je stupio poslije Miloševe smrti u rujnu 1860. Sastavio je konzervativno tzv. Garašanin-Hrističevo ministarstvo i koncentrirao se na stvaranje protuturskog balkanskog saveza – sklapanjem sporazuma s Crnom Gorom 1866., Grčkom i bugarskim revolucionarnim odborom 1867., te Rumunjskom 1868. Taj plan osujetile su velike sile prisilivši Portu na popuštanje u sporu sa srpskom vladom, odnosno uklanjanje turskih garnizona iz srpskih gradova. Nezadovoljni odustajanjem M. Obrenovića od poticanja sukoba s Osmanskim Carstvom, njegovi su liberalno orijentirani politički protivnici, emigranti u južnoj Ugarskoj, potaknuli tzv. Ujedinjenu omladinu srpsku, sa sjedištem u N. Sadu, da istupi protiv srpske vanjske politike. M. Obrenović ubijen je od osoba koje su radile po nalogu Pavla Radovanovića, beogradskog odvjetnika, koji je bio u dogovoru s knezom Aleksandrom Karadorđevićem. Vidi: *Opća enciklopedija JLZ*, 5. sv., (Zagreb, 1979.), 466.-467.

¹²⁸ Ovime Kršnjavi sasvim nedvosmisleno ocjenjuje Strossmayerov telegram upućen rektoru Kijeuskog sveučilišta 1888., u povodu devetstote obljetnice pokrštenja Rusije, zbog čega ga je car javno prekorio prilikom susreta u Bjelovaru, gdje je boravio u povodu manevara u podnožju Bilogore, kao akt političke naravi, kojim se Ruskom Carstvu povjerava presudna uloga na Balkanu, što je Strossmayer energično osporavao, uvelike i zbog veleizdajničkih konotacija koje su mu austrougarske vlasti s tim u vezi pripisivale.

¹²⁹ Jovan Ristić (Kragujevac, 4. I. 1831. – Beograd, 23. VIII. 1899.), srpski državnik. Krajem 1867. zamijenio je Iliju Garašanina na položaju ministra vanjskih poslova. Poslije ubojstva kneza Mihaila 1868. izabran je u Namjesništvo, osnovano zbog maloljetnosti kneza Milana Obrenovića. Nakon punoljetnosti kneza Milana (1872.) bio je ministar vanjskih poslova. Kao predstavnik Srbije sudjeluje na Berlinskom kongresu 1878. Nakon povlačenja s vlasti kralja Milana (1889.) ponovno je član Namjesništva, koje je bilo protuteža radikalskoj vladi, a na vanjskopolićkom planu obvezalo se poštivati tajnu konvenciju s Austro-Ugarskom Monarhijom iz 1881. nakon čijeg je sklapanja Srbija bila proglašena Kraljevinom. Iz političkog života povlači se 1893. kada je maloljetni kralj Aleksandar državnim udarom preuzeo vlast. Vidi: *Hrvatska enciklopedija*, 9. sv., Zagreb, 2007., 370.-371.

¹³⁰ Stilski nedotjerana rečenica. Smisao je da u cilju što boljeg sagledavanja Strossmayerove i Ristićeve povijesne uloge svatko treba pridonijeti s iznošenjem činjenica koje posjeduje ili

„Poštu pokojnicima“ fraza je koja nimalo ne pristaje uz moje primjetbe od kojih nijedna ne vriedja uspomenu na pokojnoga biskupa.

A Ristića? Meni se vidi da i mi Ristiću možemo oprostiti. Biskup je u ostalom i s najvećim protivnikom znao vrlo ljubezno obćiti. On nije spadao medju ljude koji se napuhnu kao purani kad kraj protivnika prodju, a nije ni sufissantnim¹³¹ mentorskim tonom govorio kad se s čijim mnenjem nije slagao.¹³² On je znao biti nagao, naprasit, upravo brutalan kao njegov otac ali je pretežno bio blag i dobar kao njegova mati, o kojoj je uvijek vrlo nježno govorio.

Dok dospijem poslužiti ću se mnogim mojim bilješkama i biskupovim listovima pa ću napisati študiju o njemu kojega sam štovao i ljubio prem se s njegovim političkim mišljenjem nisam slagao.¹³³

Jedanput smo se na šetnji u Rimu disputirali o politici. On mi je svoje jugoslavenske osnove tumačio a ja sam ga pobijao pripoviedanjem mojih doživljaja s kojih sam se razočarao. To ga je tako razljutilo da me je sred ulaza prema Pinciu¹³⁴ ostavio stajati pa je otišao. Na večer je ipak došao na večeru [i na kartanje kao svaki dan ciele zime godine 1874. i 1875. i 1876.]

do njih dode istraživanjem, bez obzira na to hoće li one pridonijeti njihovoj recepciji kao pozitivnih povijesnih ličnosti ili će ih ocrtati u negativnom svjetlu.

¹³¹ *Sufissante* (franc.), dovoljno. Ovdje u značenju: dovoljno snažnim (naglašenim) mentorskim tonom.

¹³² Ovdje Kršnjavi proturječi svojim tvrdnjama s početka *Uspomena o Strossmayeru*. O kontradiktornosti njegovih stajališta glede Strossmayerove naravi svjedoči i tekst koji slijedi, u kojem opisuje kako ga je Strossmayer zbog političkih nesuglasica iznenada bez riječi napustio za vrijeme jedne šetnje u Rimu. No, u stvari radilo se o tome da je Strossmayer bio vrlo kontroverzna osoba, na što odmah zatim upozorava Kršnjavi, odnosno da je znao biti krajnje obziran i blag, ali i silovito neosjetljiv i grub, čak prema osobama iz svoje bliže okoline.

¹³³ To se, kao što je već naznačeno, nije dogodilo. Ovdje sam transkribirao samo manji dio tih rukopisa, kako bih upozorio na relevantnost zabilježaka I. Kršnjavoga o biskupu Strossmayeru. Radi se o golemoj zadaći za koju držim da je najbolje povjeriti je nekome kandidatu u sklopu doktorskog studija (izrada disertacije o Strossmayeru na temelju transkripcije i kritičke obrade spomenute građe). Korespondencija između Strossmayera i Kršnjavoga također je objavljivana samo fragmentarno, a nedostaje i kvalitetna monografska studija na razini suvremene povijesne znanosti. Vidi o tome u uvodnom dijelu članka.

¹³⁴ *Il Pincio* (ili *colle Pinciano*, od. lat. *mons Pincius*) rimski brežuljak, sjeverno od Quirinala s pogledom na Campo Marzio. Na njemu se nalaze glasovite rimske vile s vrtovima, medu kojima i Villa Borghese. S Trga Napoleona I. na vrhu brežuljka pruža se pogled na znameniti trg Piazza del Popolo s egipatskim obeliskom Ramzesa II. iz Heliopolisa u središtu i crkvom Santa Maria del Popolo u sjeveroistočnom dijelu, prema kojoj je trg dobio ime. Danas u pješačkoj zoni grada Rima.

Prilog 4.

Kršnjavi Isidor: *Fragment uspomena o Strossmayeru II.*¹³⁵

(...) Kad je Dr. Mile Starčević¹³⁶ htio pokazati da nije lijen pa si je u tu svrhu preduzeo napisati moj životopis,¹³⁷ morao je svakako čitati što sam o mojim doživljajima napisao godine 1902. u listu, koji je onda pod naslovom „Dan“ u Osieku izlazio.¹³⁸

¹³⁵ HDA, FIK, (804), kut. 4. IV. 2., 3 lista Rukopis započinje sa str. 3, nedostaje naslov. Na temelju njegova sadržaja može se zaključiti da je dio veće cjeline.

¹³⁶ Mile Starčević (Žitnik kraj Gospića, 28. IX. 1862. – Zagreb, 10. III. 1917.). Doktorirao je pravo 1889. u Zagrebu, gdje je od 1882. bio odvjetnik. Bio je biran za zastupnika u Hrvatskom saboru 1892.-1917. Zauzimao se za prihvaćanje programa Stranke prava iz 1894., kojim se predviđalo ujedinjenje hrvatskih zemalja (uključujući Bosnu i Hercegovinu) unutar Habsburške Monarhije. Zbog unutarstranačkoga sukoba 1895., zajedno sa svojim stricem A. Starčevićem, J. Frankom i E. Kumičićem, istupio je iz Stranke prava i osnovao Čistu stranku prava. Kada je 1908. došlo do raskola unutar te stranke, osnovao je Starčevićevu stranku prava (njevini su pripadnici po njemu nazvani „milinovci“, koja se zauzimala za povratak izvornom pravaštvu, tj. politici potpune neovisnosti Hrvatske. Iste je godine pokrenuo list *Hrvatska sloboda*, kojega je bio glavni urednik. Nakon smrti J. Franka bio je izabran za predsjednika svepravaške organizacije za Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu. Godine 1912. njegova je stranka istupila s programom trijalizma i sklopila sporazum s Hrvatsko-srpskom koalicijom. Iste se godine formalno povezala sa slovenskim kršćanskim socijalima u Hrvatsko-slovensku stranku prava. Budući da je 1913. došlo do rascjepa svepravaške organizacije u vrijeme Prvoga svjetskog rata prestaje sudjelovati u politici. *Hrvatska enciklopedija*, 10. sv., (Zagreb, 2008.), 218.

¹³⁷ Nedvojbeno je da se radi o ironiji, budući da je Kršnjavi polemizirao s M. Starčevićem, koji je nakon raskola 1908. osnovao Starčevićevu stranku prava („milinovci“), dok je Kršnjavi ostao član Starčevićeve hrvatske stranke prava Josipa Franka („frankovci“). Glavno glasilo Starčevićeve stranke prava *Hrvatska sloboda* sukladno programu stranke naglasak stavlja na povratak „izvornom pravaštvu“ Ante Starčevića i reinterpretaciju programa iz 1894., kojom su, međutim, nasuprot namjeravanom cilju ostvarene pretpostavke za postupnu suradnju sa Hrvatsko-srpskom koalicijom. Kršnjavi je kao pravaš „frankovačke“ orijentacije bio napose kritičan prema spomenutoj orijentaciji „milinovaca“ prema Hrvatsko-srpskoj koaliciji u pokušaju rješavanja vitalnih hrvatskih političkih pitanja. Važnu ulogu njegova otpora takvoj političkoj orijentaciji bila je i promadarska orijentacija Hrvatsko-srpske koalicije, koja je proturječila političkim planovima „frankovaca“ o rješanju hrvatskog pitanja unutar trijalistički preustrojene Monarhije uz pomoć tzv. velikoaustrijskog kruga oko prestolonasljednika nadvojvode Franje Ferdinanda.

¹³⁸ Provladin list *Dan: list za politiku, narodno gospodarstvo i književnost*, (gl. urednik Ferdo Antolković-Kalinski) izlazio je u Osijeku 1902. i 1903. Tiskan je u Tiskari Julija Pfeiffera. I. Kršnjavi bio je njegov glavni politički komentator. Članke je potpisivao pod pseudonimom *Spectator*.

Oti su članci danas tako aktualni i za našu „Nacionalističku omladinu“¹³⁹ poučni, da ću ih evo preštampati i na dohvat donijeti i najlijenijemu mojemu životopiscu.¹⁴⁰

Iz otih članaka razabrat će i moj odnošaj prema pokojnomu biskupu J. J. Strossmayeru kojemu se doista nisam narivavao, nego je on mene sklonio, da se vratim u domovinu, da prenesem njegovu galeriju slika u Zagreb i da ju kao profesor umjetnosti na sveučilištu populariziram.

Razabrat će i to da sam kao djak u istinu bio biskupovim najiskrenijim i najvjernijim političkim sljedbenikom. O da, još se sjećam kako sam ga prvi put u Vinkovicima vidio kod bakljade koju smo mu mi gimnazijalci priredili, kako sam bio zanesen s njegova glasa i govora; kako smo ga u Beču godine 1867. na južnom kolodvoru pozdravili, kad je došao da kod državnoga Kan-

¹³⁹ Napredna/nacionalistička omladina, naziv je za skupinu pripadnika hrvatske radikalno južnoslavenski orijentirane nacionalističke mladeži, koja je u listopadu 1895., zajedno s članovima pravaške mladeži, sudjelovala u demonstracijama protiv autoritarnog režima bana Khuena Héderváryja i paljenju mađarske zastave u Zagrebu, tijekom posjeta Franje Josipa I. Nakon tog događaja zbog isključenja sa Sveučilišta najveći dio njih, uključujući Stjepana Radića, odlazi studirati u Prag, gdje dolaze pod snažan utjecaj češkoga nacionalnog pokreta na čelu s Tomášom Garrigueom Masarykom. Godine 1904. formirali su se kao politička stranka – Hrvatska napredna stranka – s glasilom *Pokret*, a sljedeće godine postali su dio Hrvatsko-srpske koalicije. Među njima su se uz Ivana Lorkovića i Milivoja Dežmana isticali: Milan Heimerl, Franjo Poljak, Većeslav Vilder, Zvonimir Španić, Josip Belović, Josip Reberski, Đuro Šurmin i dr. Najprije se javljaju u časopisima starije generacije, kao što su *Vienac* i *Nada*, a zatim počinju izdavati i vlastite časopise. Godine 1897. pokreću u Pragu *Hrvatsku misao*. Urednici časopisu ubrzo dodaju podnaslov „list sjedinjene hrvatske, srpske i slovenske mladine za književna, politička i socijalna pitanja“ (gl. urednik František Hlaváček). Godine 1902-1906. list *Hrvatska misao* izlazi u Zagrebu s glavnim urednikom Stjepanom Radićem. Napredna/nacionalistička omladina ostvarila je velik utjecaj na oblikovanje hrvatske politike uoči Prvog svjetskog rata, ponajprije svojim zauzimanjem i za rješenje hrvatskog pitanja izvan okvira Austro-Ugarske Monarhije. Za razliku od ostalih čelnika Napredne omladine, s kojima je ušao u politički život, S. Radić već od 1902. odustaje od ideje o stvaranju zajedničke države južnih Slavena na temelju tri postavke: 1.) mali narodi u postojećem međunarodnom poretku, koji se temelji na ravnoteži sila i pretežitom utjecaju velikih država, ne mogu utjecati na promjene postojećih granica; 2) prestala je potreba za tim, budući da se je Austro-Ugarska Monarhija stabilizirala, a Kraljevina Srbija stekla potpunu neovisnost; 3.) Kraljevina Srbija vodi srpsku, a ne južnoslavensku politiku i na račun drugih slavenskih susjeda želi stvoriti veliku Srbiju. I. Kršnjavi je, kao kritičar južnoslavenske politike iz pravaške frankovački usmjerene političke perspektive, držao da bi njegovi članci, u kojima je iznio argumente protiv južnoslavenske koncepcije u hrvatskoj politici, mogli biti korisni za uklanjanje zabluda zastupnika koncepcija nacionalističke omladine o slavensko/južnoslavenskoj uzajamnosti i oblikovanju hrvatske države izvan sklopa Monarhije oko Kraljevine Srbije.

¹⁴⁰ Kršnjavi je u listu *Dan* 1902. pod pseudonimom *Spectator* objavio nekoliko kritičkih članaka vezanih uz djelovanje nacionalističke/napredne omladine. Vidi: „Slavenska ideja“, *Dan* (Osijek 1902.), br. 41, 1.-2. (osvrt na nacionalno-političko djelovanje slavenskih studenata u Beču); „Jugoslavenska ideja“, *Dan* (Osijek, 1902.) br. 42, str. 1., (o radu studenata južnoslavenskih naroda u Beču, a napose Srba i Hrvata na jugoslavenskoj ideji).

celara Beusta¹⁴¹ pokuša spriječiti nagodbu između Austrije i Ugarske, koja je u ostalom onda već gotova bila.

Kasnije mi je biskup pripovijedao kako ga je Beust dok je biskup govorio potiskivao do jednih vrata, koja su bila samo zavjesama zastrta. Znao je da to biva, jer su iza onih vrata sjedili stenografi pa je zato još glasnije i odješitije govorio, nek se bilježi i dojava što on misli o situaciji.

Biskupov program bio je da habsburška kuća zavlada na cijelom balkanskom poluotoku i da sjedini Jugoslavene.

Kad je vidio, da Andrassy radi protivno,¹⁴² te izjavljuje, da je šajka¹⁴³ monarkije tako puna da ne može primiti u sebe više ni kilogram zlata ni blata, pa je prema tomu stao raditi onda se je Strossmayer stao pouzdavati u kneza Mihajla Obrenovića i pomišljati da bi on mogao preuzeti ulogu Viktora Emanuela.¹⁴⁴

Kako je došlo do toga, da sam prestao vjerovati u mogućnost realizacije Strossmayerove ideje, kako sam prestao biti njegovim sljedbenikom, kako sam mu to otvoreno u Rimu kazao. Sve to se čita u člancima „Dana“, koje ovo¹⁴⁵ redom preštampavam.¹⁴⁶

¹⁴¹ Friedrich Ferdinand Beust (Dresden, 13. II. 1809. – Altenberg, Austrija, 24. X. 1889.), austrijski diplomat i političar. Bio je saski veleposlanik u Londonu i Berlinu, zatim od 1849. do 1853. premijer Saske. Protivio se ujedinjenju Njemačke pod pruskim vodstvom, pa je u austrijsko-pruskom ratu, koji završava porazom Austrije kod Königratza (Kraljičinog Grača) 1866., bio na stani Austrije. Nakon poraza protjeran je iz Saske. Preselio se u Austriju i postao ministar vanjskih poslova, a 1867. i predsjednik vlade. Pripremio je i proveo Austro-ugarsku nagodbu (1867.) i time postavio temelje austrougarskom dualizmu. Nakon ostavke, koju je morao dati, jer je uvrijedio cara Franju Josipa I., bio je austrougarski veleposlanik u Londonu (1871.-1878.) i Parizu (1878.-1882.). Vidi: *Hrvatska enciklopedija*, 2. sv. (Zagreb, 2000.), 91.

¹⁴² Precrtane su riječi: *da se sklapa nagodba* i dopisane: *da Andrassy radi protivno*.

¹⁴³ Autohtono dravsko plovilo koje se uz splavi najviše upotrebljavalo kao plovilo za komercijalne svrhe – prijevoz robe. Vrsta dravskog i dunavskog broda.

¹⁴⁴ Vittorio Emanuele II. di Savoia (Torino, 14. III. 1820. – Rim, 9. I. 1878.). Posljednji kralj Sardinije (1849.-1861.), pijemonteški knez i vojvoda od Savoje. Uz pomoć ministra predsjednika Kraljevstva Pijemont-Sardinija grofa Camilla Benso di Cavoura okončao je Risorgimento i proveo ujedinjenje Italije. Vidi: *Hrvatska enciklopedija*, 9. sv. (Zagreb, 2007.), 616.

¹⁴⁵ Ovim.

¹⁴⁶ Spomenuti članci nedostaju.

Prilog 5.

Isidor Kršnjavi: *Razgovor s biskupom Strossmayerom*¹⁴⁷

Ja. Prof. R. Zimmermann¹⁴⁸ upozorio me da nek bilježim razgovore sa znamenitim ličnostima, među njima je spomenuo baš Vašu Preuzvišenost koja je svojim držanjem na Koncilu¹⁴⁹ utjecala i na svjetsku povijest. Molim da mi pripovijedate što od Vaših doživljaja u Koncilu – ja ću bilježiti – to će u svoje vrijeme biti zanimiva gradja za historiju. Jeli je istina da su na Vas htjeli tvorno navaliti jer da ste branili protestante?

Biskup Strossmayer. Nisu baš tvorno navaliti htjeli, ali je bilo vrlo burno i neki su Španjolci došli do pred govornicu pa su živo gestikulirali. Mi, koji smo doživili sabore i skupštine na kojima je bilo živahnih prizora, nismo bili iznenadjeni.

Ja. Nikola Voršak, svetojeronimski kanonik, mi je pripovijedao, da je Vaša Preuzvišenost bila vrlo ugrišana, da Vas je on i Pavo [biskupov sluga] zamotao u kabanicu kad ste izašli iz sjednice, da su Vas odveli kući i onako kako ste bili obučeni još u roketi,¹⁵⁰ da su Vas položili u krevet i pokrili. Pavo je pripovijedao da je pred vratima čuo neku galamu pa da je bio spreman skočit u dvoranu pak [da]¹⁵¹ Vas obraniti. (Biskup se je smješio.)

Biskup. Španjolski biskupi su bili osobito fanatizirani i jako pretjerani. Da je tko predložio nek se papa proglasi Bogom oni bi to branili i prihvatili bili.

Ja. A što je bilo s protestantizmom?

Strossmayer. Ti su fanatici predlagali da se stvori zaključak, kojim se protestante ima ponovno odsuditi te proglasiti opasnim heretičarima – i da su zator ljudstvu. – Ja sam protestirao protiv takova zaključka kojim bi se Katolička crkva stavila bila u protimbu s velikim civiliziranim narodima i sa istinom. Ja

¹⁴⁷ *HDA, FIK* (804,) *kut. 4. IV. 2.* Rukopis je napisan u obliku intervjua, pretpostavljam naknadnim uobličnjem I. Kršnjavoga, na temelju ranije spomenutih zabilježaka na njemačkom jeziku. Paginiran od str. 2. do posljednje 71. stranice.

¹⁴⁸ Od 1866. do 1869. I. Kršnjavi je studirao filozofiju i povijest umjetnosti na bečkom Sveučilištu te pohađao predavanja tada vrlo cijenjenih profesora R. Zimmermanna, R. Eitelbergera, C. Lützowa i dr. S prof. Zimmermannom, koji je bio jedan od istaknutijih predstavnika herbartovske estetike, očevidno se i bolje upoznao te je s njim razgovarao o govorima biskupa Strossmayera na I. vatikanskom saboru, zapaženima od strane svjetovne i crkvene intelektualne elite u širim europskim okvirima.

¹⁴⁹ Na Prvom vatikanskom koncilu (saboru) 1869./1870.

¹⁵⁰ Kratka bijela košulja katoličkih svećenika za propovijed.

¹⁵¹ *Pak* precrtano, dopisano *da* bez ispravljanja glagola u infinitivu.

sam istaknuo zasluge protestantskih naroda za civilizaciju i napredak ljudstva. Spomenuo sam među ostalima zasluge Leibnitzove¹⁵² za filozofiju – na to su počeli galamiti.

Ja. Je li došlo do onog zaključka protiv protestanata?

Strossm. Nije.

Ja. Je li Vaša Preuzvišenost u ono vrijeme među biskupima vidila i upoznala kasnijega papu Leona XIII?¹⁵³

¹⁵² Gottfried Wilhelm Leibniz (Leipzig, 1. VI. 1646. – Hannover, 14. XI. 1716.), njemački filozof, matematičar, fizičar i diplomat. Svojim raznovrsnim istraživanjima znatno je pridonio razvoju novovjekovne filozofije, matematike i prirodnih znanosti. Svoja djela pisao je na francuskom jeziku, koji je tada bio jezik diplomacije (što je donekle ostao i danas) i obrazovane elite. Glavna djela: *Rasprava o metafizici* (*Discours de Métaphysique*, 1686.); *Novi sustav prirode i povezivanje supstancija kao i spoj između duše i tijela* (*Système nouveau de la nature et de la communication des substances, aussi bien que de l'union qu'il ya entre l'âme et le corps*, 1695.); *Nove rasprave o ljudskom razumu* (*Nouveaux essais sur l'entendement humain*, 1704.); *Rasprave o teodiceji: o Božjoj dobroti, o slobodi čovjeka i podrijetlu zla* (*Essais de Theodicée: sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal*, 1710.); *Monadologija* (*Monadologie*, 1714.); *Umni principi prirode i milosti* (*Principes de la nature et de la grâce, fondés en raison*, 1714.). Vidi: *Hrvatska enciklopedija*, 6. sv., (Zagreb, 2004.), 490.-491.

¹⁵³ Leon (Lav) XIII. (Carpinetto, 2. III. 1810. – Rim, 20. VII. 1903.), (pr. ime Joachim Pecci). Za svećenika je zaređen 1837., a 1843. imenovan je nuncijem u Bruxellesu. Godine 1846. imenovan je biskupom Perugie, a 1853. postao kardinal. Uoči pripojenja Perugie Pijemonu (17. III. 1861.) napisao je oštro pastirsko pismo u kojem je iznio argumente u prilog opstojnosti Crkvene države. Za papu je izabran 20. II. 1878. Temeljnu ideju svoga pontifikata – o pomirenju vjere i kulture – iznio je 21. IV. 1878. u enciklici *Inscrutabili Dei consilio*. Svoje poglede na suvremene etičke, vjerske i socijalne probleme izložio je u sljedećim enciklikama: *Quod apostolici muneris*, od 28. XII. 1878. (o socijalizmu); *Diuturnum illud*, od 29. VI. 1881. (o podrijetlu građanske vlasti); *Humanum genus*, od 20. IV. 1884. (o slobodnim zidarima); *Immortale Dei*, od 1. XI. 1885. (o kršćanskom državnom ustroju); *Libertas praestantissimum*, od 20. VI. 1888. (o ljudskoj slobodi); *Sapientiae christianae*, od 10. I. 1890. (o najvažnijim obvezama građana kršćana); *Rerum novarum*, od 15. V. 1891. (o radničkom pitanju) i *Graves de communi*, od 18. I. 1901. (o kršćanskoj demokraciji). Na području kršćanske naobrazbe proglasio je neoskolastičke interpretacije obveznim za sva katolička učilišta, okružnicom *Aeterni Patris* od 4. VIII. 1879., naložio pomnije studiranje *Svetog pisma*, okružnicom *Providentissimus Deus* od 18. XI. 1893., te usavršavanje vjerske nastave, okružnicom *Militantis ecclesiae* od 1. VIII. 1897. Zalagao se za ponovnu uspostavu zajedništva među kršćanskim crkvama. Napose je nastojao oko sjedinjenja pravoslavnih Slavena sa Svetom Stolicom te je u tu svrhu enciklikom *Grande munus* (30. IX. 1880.) proširio štovanje sv. Ćirila i Metoda na cijelu Katoličku crkvu. Raspravu o sjedinjenju crkava potaknuo je apostolskim pismom *Satis cognitum* od 29. VII. 1896. Protestanti se nisu ni odazvali, a pravoslavni su odgovorili s oštrim optužbama. Godine 1878. ponovno je uveo redovitu hijerarhiju u Škotskoj, a 1881. u Bosni i Hercegovini. Vidi: Franz Xaver Seppelt-Klemens Löffler, *Papstgeschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart*, (München, 1933.), 449.-475.

Strossm. Vidio sam među talijanskim prelatima blijedoga, mršavoga vrlo duhovitih očiju kardinala, koji me je očitom simpatijom prijatno slušao i motrio – ali nisam s njim razgovarao. Nije se desila prilika.

Ja. Je li Vaša Preuzvišenost poznavala Döllingera?¹⁵⁴

Strossm. Jest. Ja sam ga pohodio.

Ja. To su Vam za zlo uzeli ako su doznali.

Strossm. Pa ja sam im u Rimu rekao da sam pohodio Döllingera.

Ja. Čujem da ste jednom zgodom pohodili i Ljudevita Kossutha.

Strossm. Jesam i dugo smo se razgovarali. Car¹⁵⁵ me je pitao je li to istina a ja sam naravno rekao da jest.

Ja. Bilo mu je krivo?

Strossm. Dakako da mu je krivo bilo ali sam mu rekao da smo se razgovarali o Dunavskoj konfederaciji i da je Kossuth imao dovoljno takta da nije vriedjao moje dinastično čuvstvo.

Ja. A što je rekao Döllinger?

Strossm. On je žalio što ja nisam povukao konsekvencije iz mojega izstupa protiv dogme infalibiliteta¹⁵⁶ te što nisam izstupio. – Ja sam mu odgovorio da razumijem zašto je on to učinio ali da treba boraca koji se bore unutar tvrdje i iz nje.

Ja. Mnogi su mislili kao Döllinger.

Strossm. Da, i dva francuska svećenika s kojim sam iz Rima putovao do gornje Italije, razgovarali su o tomu, hoću li ja unijeti raskol u crkvu. Ja sam

¹⁵⁴ Johan Josef Ignaz von Döllinger (Bamberg, 28. II. 1799. – München, 10. I. 1890.). Bio je profesor kanonskog prava i crkvene povijesti u Münchenu, liberal u politici i teologiji, koji je nakon proglašenja dogme o Bezgrješnom začeću Majke Božje (1854.) pokrenuo njemačku liberalno-katoličku oporbu prema papinskoj politici crkvene obnove na neoskolastičkim principima. Najveći dio ideja koje je iznio u djelu *Kirche und Kirchen* (1861.), bile su osuđene u *Syllabusu* (1864.). Uoči I. vatikanskog sabora 1869./1870. objavio je raspravu *Der Papst und das Konzil* (1869.), koja se odmah našla na indeksu. Nakon odbijanja prihvaćanja saborskih odluka i izopćenja iz Katoličke crkve 1871. bio je jedan od inicijatora starokatoličke crkvene zajednice. Vidi: *Encyclopaedia Britannica*, 7. sv., (Chicago, 1963.), 559.-560.

¹⁵⁵ Franjo Josip I. (1830.-1916.), austrijski car i hrvatsko-ugarski kralj (1848.-1916.).

¹⁵⁶ Prvi Vatikanski sabor proglasio je dogmu o papinoj nepogrešivosti (*infalibilitet*) u pitanjima vjere i morala. Održano je 37 sjednica generalne kongregacije. Dana 13. 7. 1870. 451 crkveni otac je glasao za definiciju nepogrešivosti, 88 protiv, a 62 uvjetno „za“. Dana 18. 7. završeno je glasanje. Na svečanoj IV. sjednici prihvaćena je konstitucija „Pastor Aeternus“ koja je sadržavala nauku o primatu i papinskoj nepogrešivosti. 533 crkvena oca glasala su za, a samo 2 protiv.

s njima sjedio u kupeju a nisam naravno imao nikakav znak dostojanstva na sebi – nisu dakle ni slutili, da sam biskup a po gotovo nisu znali, da sam onaj o komu govore. Ja sam se umiješao u njihov razgovor pa sam rekao da poznam biskupa Strossmayera te sam uvjeren da on neće raskola u crkvi. Mi smo se cijelim putem vrlo živahno razgovarali o tadašnjim događajima a kad nam se je valjalo razstati molio sam ih nek me ispričaju što im se nisam predstavio ali da se ne mogu rastati s njima a da im ne kažem tko sam. Kad su čuli tko sam bili su vrlo iznenadjeni i razdragani pače bili su uzhićeni. Poslije nekoliko tjedana poslali su mi novine u kojima su vrlo simpatično opisali svoj doživljaj i razgovor samnom.

Ja. Molim Preuzv.[išeni] a kako je to da ste mogli ostati u Katoličkoj crkvi a da niste opozvali svoje riječi što ste ih protiv infalibiliteta izrekli? Jeste li se morali podvrgnuti formalno zaključku koncila?

Strossm. Kad sam prvi put poslije Koncila došao u Rim pošao sam u Vatikan da se kao obično javim. Rečeno mi je, da papa Pio IX.¹⁵⁷ želi da dodjem. Na odredjen dan došao sam u Vatikan. Prijatelji su me upozorili da se mojoj audijenciji hoće da dade nekakovo osobito svečano znamenovanje. Bilo je tamo sabrano nekoliko kardinala i dostojanstvenika. Kad sam došao k papi on mi je izjavio da se imam formalno podvrgnuti. Razsrdio sam se jer sam razumio te priprave i da bi ja morao u svečanoj nekakvoj audijenciji nekakove izjave davati. Ja sam na to Piju IX. oštro rekao: „Kad je apostol Toma sumnjao o Isusovom uskrsnuću pa zahtjevao da prst svoj i ruku svoju položi u Isusove rane a da će tek onda vjerovati – Isus nije zahtjevao od njega da opozove a pogotovo ne, da uz nekakvu svečanost opozove, nego mu je dozvolio da položi ruku u njegove rane – osvjedočite me da imam krivo – ali Vi niste kadri mene osvjedočiti jer Vam nedostaje znanje.“ (Biskup Strossmayer mi

¹⁵⁷ Pio IX. (Sinigaglia, 13. V. 1792. – Rim, 7. II. 1878.). Svjetovno ime bilo mu je Giovanni Maria Mastai-Ferretti. Godine 1827. imenovan je nadbiskupom Spoleta, 1832. nadbiskupom Imole i kardinalom, a 1846. izabran je za papu. Dana 9. XI. 1846. objavio je encikliku kojom je osudio pritisak koji na Katoličku crkvu vrše tajna društva, sekte, (protestantske) biblijska udruženja, te promicatelji indiferentizma, „krive“ filozofije i komunizma i njima odani tisak. Njegovo očekivanje, da će, uz oslonac na Napoleona III., uspjeti sačuvati papinsku državu, izjalovilo se, jer su Napoleon III. i Cavour stvorili plan u kojem je rat protiv Austrije usklađen s teritorijalnim proširivanjem sardinijskog kraljevstva. Doživljavajući liberalizam kao element destrukcije za vjeru i Crkvu osudio ga je 8. XII. 1864., zajedno s drugim suvremenim „zabludama“ (naturalizmom, panteizmom, socijalizmom i dr.) u enciklici *Quanta cura* i njezinom dodatku *Syllabus errorum*. Porazom austrijskih trupa kod Magente 4. VII. 1859. inaugurirana je propast papinske države, do koje dolazi 20. IX. 1870., jer su se austrijske trupe morale povući iz papinskih legata. Godine 1857. Pio IX. je osudio filozofsko-teološka djela A. Günthera, suprotstavljajući njegovim interpretacijama neoskolastička tumačenja. 8. XII. 1854. proglasio je dogmu o bezgrješnom začecu Bl. Djevice Marije. Godine 1850. obnovio je redovitu katoličku hijerarhiju u Engleskoj, a 1853. u Nizozemskoj. 29. VI. 1869. sazvao je I. vatikanski sabor. Vidi: *The Catholic Encyclopedia*, 12. sv., (New York, 1911.), 134.-137.

je pripovijedao da je još k tomu rekao papi: „Ja u ostalom s Vama ne mogu raspravljati o teološkim pitanjima jer ste Vi inteligencijom na *niveau*-u talijanskoga seoskoga kapelana.“¹⁵⁸ Žacam se¹⁵⁹ napisati ovo jer mi se vidi nevjerojatno da je biskup bio spram pape tako smion, ali kad se sjetim svega što je on rekao caru Franji Josipu¹⁶⁰ onda bi moglo biti da je s papom govorio kao biskup s biskupom. Kad se je Strossmayer razsrdio onda je bio kadar ovakova što reći. Spram pape Pija IX. osjetio se je u ostalom siguran jer je znao da ga pred svijetom ne bi mogao masregelovati¹⁶¹ iza slave kojom se Strossmayer na Koncilu ovjenčao.

Ja. A što papa na to?

Strossm. Zanimjemio od srdžbe, probljedio, a usne su mu drhtale.

Ja. Jeli bilo poslije kakovih posljedica?

Strossm. Nije. Papa se je zadovoljio s tim da sam se pasivno držao. Dobio sam kasnije još dugačko pismo od pape u kojemu mi je koješta prigovarao. Ja sam mu na to pismo uljudno odgovorio ali sam čuo da se je papa našao

¹⁵⁸ Ovu Strossmayerovu tvrdnju, da je protuslovio papi Piju IX. na tako oštar način, svakako držim pretjeranom. No, vrlo je moguće da je rekao papi da ne može s njim raspravljati o dogmatskim pitanjima zbog sasvim oprečnih teoloških stajališta, što je također bilo vrlo izazovno i „skandalozno“. Strossmayer je naknadno u *Glasniku biskupije bosanske i sriemske*, koji je pokrenuo 1873., objavio prema njegovu shvaćanju spornu konstituciju *Pastor Aeternus*, o papinoj nezabludivosti u pitanjima vjere i morala, potvrđenu Dogmatskom konstitucijom od crkvi (*De ecclesia Christi*) na Drugom vatikanskom saboru 1. prosinca 1962. godine. U protivnom bi bio izopćen iz Crkve.

¹⁵⁹ Ustručavam se, skanjujem se.

¹⁶⁰ Biskup Strossmayer bio je dosljedan protivnik nacionalne politike Monarhije. Zastupajući stajališta koja su bila neprihvatljiva austrougarskim vlastima nekoliko puta sukobio se i s carem. U historiografiji se obično navode tri njegova sukoba s Franjom Josipom I.: zbog gubitka Međimurja 1861., koje je nametnutom mađarskom i austrijskom politikom pripalo Ugarskoj, zbog žrtvovanja Hrvata Mađarima u Austro-ugarskoj nagodbi 1867. te zbog Strossmayerova telegrama rektoru Kijevskog sveučilišta, u povodu devetstogodišnjice pokrštenja Rusije 1888., koji je car shvatio kao panslavensku propagandu. Na Strossmayerove odnose s carem najnegativnije je utjecala afera koju je izazvalo Strossmayerovo proturječenje caru prilikom manevara u Bjelovaru 12. IX. 1888., kad ga je car pozvao na odgovornost zbog telegrama upućenog u Kijev, ustvrdivši da mora da je bio bolestan kada je to učinio, a Strossmayer je to zanijekao i odgovorio mu da je to učinio pri punoj svijesti. To je bio skandal bez presedana, jer onovremeni protokol nije dopuštao protusloviti caru prilikom razgovora s njim. Vidi o tomu opširnije: Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske, sv. I.*, Zagreb, 1990., 217.-220. U Arhivu HAZU (AHAZU) nalazi se poseban fond posvećen tzv. Bjelovarskoj aferi. Manje je poznato da se careva reakcija na Strossmayerov kijevski telegram očekivala, pa su prijatelji savjetovali Strossmayeru da se ispriča zdravstvenim problemima i ne otputuje s poklonstvenom deputacijom u Bjelovar. Vidi: *Kosto Vojnović - J. J. Strossmayeru, 24. VIII. 1888.*, AHAZU, XI-A/Voj. Ko. 272.

¹⁶¹ Masregelovati (germ.), od *maßregeln*, (njem.), kazniti primjerenim mjerama.

uvrijedjen što sam ja pismo diktirao svome tajniku dok je papa cijelo pismo vlastoručno pisao.

Ja. Zašto ste to učinili?

Strossm. (malo u neprilici) Ljudi koji svoje ime često moraju potpisati obično drugačije pišu nego im je podpis. Nisam opazio da je papa cijelo pismo vlastoručno napisao. (Moram priznati da mi se je ta isprika činila ishitrenom u času razgovora. Držim da je biskup hotimice ignorirao papin rukopis pa da je od inata odgovor diktirao tajniku. Kakav je bio sadržaj papinoga pisma to mi nije поближе rekao samo je spomenuo da su nekakove primjedbe i prigovori bili.)

Jednom sam zgodom pitao biskupa što bi on učinio glede dogme o infalibilitetu pape kad bi njega izabrali papom. Odgovorio je, [uz primjedbu da je to nemoguća pretpostavka], da ne bi mogao opozvati dogmu ali u svome nastupnom brev[e]ju ne bi spomenuo zaključak vatikanskoga Koncila pa se nikad na nj ne bi pozivao.

Gregorovius¹⁶² zamjerao je Strossmayeru što nije konsekvencije izveo iz svoga držanja na Koncilu pa je njega i njegovu francusku, njemačku i magjarsku frakciju u Koncilu nazvao „Eitle Pfaffen“.¹⁶³

¹⁶² Ferdinand Gregorovius (Neidenburg bei Allenstein (Istočna Pruska) 19. 1. 1821. – München 1. 5. 1891.), njemački povjesničar. Bio je sin okružnog pravnog savjetnika i odvjetnika. Godine 1838. upisao je studij teologije i filozofije u Königsbergu, a 1843. promoviran je u doktora filozofije. Zatim je radio kao kućni učitelj. Od 1845. nastavnik je na jednoj privatnoj školi u Königsbergu, a ujedno od 1848. urednik *Neuen Königsberger Zeitung*. Također je bio književno aktivan. Godine 1852. na putovanju u Italiju boravi tri tjedna na Korzici i provodi zimu u Rimu, gdje je napisao svoje glasovito djelo „*Corsica*“ – *Buches*. Godine 1874. preselio se u München, ali svake godine provodi dulje razdoblje u Rimu. Godine 1880., a zatim i 1882. putuje u Grčku i na Orijent. Godine 1875. postaje član Bavarske akademije znanosti, a 1876. i član *L'Accademia Nazionale dei Lincei* u Rimu, najstarije akademske ustanove (1603.). Godine 1876. stekao je rimsko građanstvo. Proslavio se svojim djelom *Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter*. U znanstvenom smislu nadmašio ga je monografijom *Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter*. Smatra se utemeljiteljem „historischen Landschaftsschilderung“. Najvažnija djela: *Gesch. des röm. Kaisers Hadrian u. seiner Zeit*, 1851 (1884²); *Corsica*, 2 Bde., 1854 (1878²); *Wanderj. in It.*, 5 Bde., 1856-77 (neueste Ausg. mit Einf. v. Hanno-Walter Kruft, 1967); *Die Grabmäler der röm. Päpste. Hist. Stud.*, 1857 (1881²; 1911³, hrsg. v. Fritz Schillmann); *Gesch. der Stadt Rom im MA* v. 5. bis 16. Jh., 8 Bde., 1859-72 (1886-96⁴; 1922⁵⁻⁶, krit. Neuausg. v. Waldemar Kampf, 3 Bde., Basel – Stuttgart 1953-57 [1. unv. Nachdr. 1963]); *Lucrezia Borgia. Nach Urkk.[unden] u. Korr.* [espondenz] *ihrer eigenen Zeit*, 2 Bde., 1874 (mit einem Nachw. hrsg. v. Hans Krey, 1952); *Kleine Schrr. z. Gesch. u. Kultur*, 3 Bde., 1887-92; *Gesch. der Stadt Athen im MA*, 2 Bde., 1889 (1892²); *Briefe an Staatssekretär Hermann v. Thile*, 1894.

¹⁶³ Taštım popovima; njem. *eitel*, isprazan tašt; *Pffaf(e)* [gr.] der, -(e)n, (razgov.) pop.

Što se Strossmayera tiče moram priznati da je bio vrlo tašt. Njega su u vrijeme Koncila silno fatirali¹⁶⁴ a on je od te slave još godine 1875. i 1876., kad sam s njim u Rimu boravio, trošio. Imenice je kneginja Wittgenstein,¹⁶⁵ punica kneza Hohenloha,¹⁶⁶ za vrijeme Koncila u svome salonu okupljala sav tad interesantni svijet. U tom je društvu bio zvijezdom naš biskup, koji je bio

¹⁶⁴ Figuratивно, od njemačke riječi *wattieren* – fatirati, obložiti, ispuniti vatom. U zagrebačkom kolokvijalnom izričaju „futirati“, podstaviti tkaninu, u prenesenom smislu hraniti. Ovdje u značenju: pothranjivati nečiji ego.

¹⁶⁵ Kneginja Carolina Sayn-Wittgenstein; rođena kao Karolyna Elizabeta Iwanowska (Woronice, Rusko Carstvo (danas: Poljska), 8. II. 1819. – Rim, 9. III. 1887.). Godine 1836. udala se za visokog časnika u ruskoj vojsci kneza Nikolu Sayn-Wittgenstein-Ludwigsburga, potomka stare baltičko-njemačke plemićke kuće. Godine 1845. upoznala je F. Liszta tijekom njegove glazbene turneje po Rusiji. Stupaju u vezu, a od 1847. žive zajedno u Weimaru. Kako bi se udala za Liszta, nastojala je uvjeriti nadležne rimokatoličke institucije da je njezin brak s knezom Wittgenstein-Ludwigsburgom nevaljan. Godine 1861. Liszt dolazi u Rim radi vjenčanja, ali kneginja nije uspjela postići poništenje braka, jer su to u posljednjem trenutku osujetili njezin suprug i ruski car Aleksandar III. Romanov (1883.-1894.), zahtijevajući od Svete Stolice da odustane od poništenja braka. Kasnije se uplela i ruska vlada, što je njezin crkveni brak s Lisztom učinilo formalno neizvedivim. Glavni razlog upletanja njezina supruga i ruskih vlasti nalazio se ponajprije u činjenici da bi time prouzročeni skandal ozbiljno ugrozio mogućnosti udaje njezine kćeri Marie. To su uvažili i ona i Liszt, kojemu je Marie Pauline Antonia Sayn-Wittgenstein (1837.-1920.) također bila bliska, o čemu svjedoči i njihova korespondencija (Vidi: *The Letters of Franz Liszt to Marie zu Sayn-Wittgenstein*, preveo i priredio Howard E. Hugo, (Cambridge, 1953.). Na kraju se veza kneginje Caroline Sayn-Wittgenstein s F. Lisztom pretvorila u platonsko druženje, posebice nakon što je Liszt 1865. prihvatio niže franjevačke redove, postao opat i posvećivao sve veću pozornost prakticiranju kontemplativnog načina života. Bavila se amaterskim novinarstvom, a pisala je i eseje, utječući k tome na nastanak nekih Lisztovih rukopisa, posebice onaj o F. Chopinu. Sačuvana je njezina obimna korespondencija s Lisztom (Vidi: *Franz Liszt's Briefe an die Fürstin Carolyne Sayn-Wittgenstein*, La Mara, i. e. Marie Lipsius Hrsg., (Leipzig: Breitkopf & Härtel 1899), kao i korespondencija s Hectorom Berliozom (Vidi: *Briefe von Hector Berlioz an die Fürstin Caroline Sayn-Wittgenstein*, Hrsg. v. La Mara, (Leipzig, 1903), kojega je iznimno cijenila i ohrabivala ga u radu, a on joj je u znak zahvalnosti posvetio svoju operu u 5 činova *Les Troyens (Trojanci, 1858.)*, nadahnutu Vergilijevom *Eneidom*. Kneginja Carolina Sayn-Wittgenstein umrla je devet mjeseci poslije F. Liszta.

¹⁶⁶ Kneginja Marie zu Sayn-Wittgenstein udala se za kneza Konstantina Hohenlohe-Waldenburg-Schillingsfürsta (Rothenburg ob der Tauber, Bavarska, 8. XI. 1828. – Beč, 14. II. 1896.). Inače postojala je još jedna bliska veza F. Liszta i kneginje Caroline Sayn-Wittgenstein s obitelji Hohenlohe. Naime, knez Friedrich Karl I. Joseph Hohenlohe-Waldenburg-Schillingsfürst (Stuttgart, 5. V. 1814.-Kupfelzell, 26. XII. 1884.), ugledni njemački heraldičar i utemeljitelj moderne sigilografije, oženio se 1840. Theresom, kćeri grofa Johanna Baptista III. von Turn-Hofer Valasassina, rođenom u Veneciji 1817. Kneginja Theresa Hohenlohe (umrla 1896.) bila je u srodstvu i bliskim vezama s kneginjom Carolinom Sayn-Wittgenstein i njezinom kćeri Marie, a također bliska s F. Lisztom koji joj je posvetio svoju skladbu *La Perla*, upućujući na nju kao pisca pjesme na osnovi koje je skladba nastala (*La Perla - Poesia. Di Teresa Principessa / Hohenlohe./ Roma Maggio 68 / F. Liszt*). Unatoč tome što je u ostavštini kneginje Therese Hohenlohe pronađena poema na njemačkom jeziku *Die Perle* poznavatelji Lisztova opusa upozorili su da je ona sasvim različita od teksta Lisztove pjesme *La Perla*.

slavni *causer*,¹⁶⁷ vrlo duhovit, živahan i slavan. Biskup je i godine 1875-76. zalazio kneginji ali nije bilo više velikoga društva kod kneginje. Njezin ljubimac bio je List,¹⁶⁸ s kojim se je biskup sastajao i tih godina, ali vrlo rijetko i kao slučajno. Češće zalazio je u kuću ministra Minghelliija¹⁶⁹ čija je gospodja bila biskupova velika štovateljica.

Biskup se je rado dao adorirati.

Pripovijedao mi je kako je jedanput sasvim jednostavno u crno obučen došao u crkvu sv. Petra,¹⁷⁰ gdje je bila nekakova velika svečanost, pa kako su mu se svi dostojanstvenici u kazuli¹⁷¹ duboko klanjali kad su ga prepoznali. Siećam se kojom zgodom mi je to pripovijedao. Boravio je dva put ljeti kod moga tasta

¹⁶⁷ *Causer* (fr.), kozer, čovjek koji ugodno pripovijeda, koji umije dobro zabavljati drugoga.

¹⁶⁸ Franz Liszt (Raiding, Gradišće, Austrija, 22. X. 1811. – Bayreuth, Njemačka, 31. VI. 1886.), glasoviti mađarski skladatelj, najistaknutiji predstavnik romantizma, pijanist i glazbeni pedagog. Uz Chopina najveći pijanist svoga doba i vjerojatno najveći glasovirski virtuoz uopće. Sin Adama Liszta, violončelista u dvorskom orkestru Nikolausa Esterházyja u Eisenstadtu. Otac mu je bio Mađar, a majka austrijska Njemica, no osjećao se Mađarom, premda mađarski nikada nije naučio sasvim korektno. Prvu pouku dobiva u Beču, a zatim se školovao u Beču, gdje je učio glasovir kod C. Czernyja i kompoziciju kod A. Salieriija. Odlazi u Pariz 1823. gdje mu kao strancu nije bio dopušten upis na pariški Konzervatorij. Međutim, u Parizu uspijeva razviti koncertantnu djelatnost, skladajući istodobno virtuozna djela za glasovir, uglavnom parafraze i varijacije na teme iz opera G. Rossinija i G. Spontinija. U Parizu se kretao u najvišim umjetničkim krugovima (V. Hugo, A. de Lamartine, H. Heine, H. Berlioz, N. Paganini, F. Chopin, G. Sand), a iz njegove veze s kontesom d'Agoult rodilo se troje djece. Godine 1845. u Kijevu je upoznao kneginju Caroline Sayn-Wittgenstein, koja 1848. napušta supruga i odlazi s njim u Weimar (Vidi bilj. 165.). Krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina 19. stoljeća doživio je dvije velike obiteljske tragedije; 1859. izgubio je sina Danijela, a 1862. kćer Blandinu. Imao je i kćer Cosimu, koja je bila u braku s dvojicom slavnih skladatelja svoga vremena, najprije Hansom von Bülowom, a zatim Richardom Wagnerom. Potresen spomenutim događajima Liszt se 1863. nastanio u samostanu Male braće Madona del Rosario pokraj Rima, gdje 1865. od Gustava Hohenlohea prima tonzuru, a ubrzo zatim prihvaća i niže redove te postaje opat. Od 1869. kao glazbeni pedagog djeluje u Weimaru i Budimpešti, gdje postaje ravnatelj Glazbene akademije, ali ne napušta trajno Rim, nego život provodi na relaciji između tri spomenuta grada. Njegov sveukupni opus sastoji se od više od 700 djela, od čega više od 400 za glasovir, 42 za orgulje/harmonij, 12 za violončelo (sačuvana u transkripciji), 72 sakralna i 21 komorno djelo, 55 zbornih skladbi, 82 pjesme, jedna opera i dr. Gustav Schilling, *Franz Liszt. Sein Leben u. Werke* (Stuttgart, 1844); Janka Wohl, *François Liszt* (London, 1887); Raphael Ledos de Beaufort, *The Abbé Liszt* (London 1886); Franz Müller, *Franz Liszt* (Erlangen, 1885); RAMAN, *Franz Liszt, Artist and Man* (2 vols., London, 1882), Louis Nohl, *Life of Liszt* (Chicago, 1889), Dénes Bartha, *Franz Liszt, 1811-1886. Sein Leben in Bildern* (Leipzig, 1936.).

¹⁶⁹ Giovanni Minghelli Viani (1817.-1891.), godine 1848. ministar predsjednik Privremene vlade za Modenu (Governo provvisorio di Modena.).

¹⁷⁰ U baziliku sv. Petra u Rimu.

¹⁷¹ Odjevni predmet katoličkih svećenika (kod obreda), misnica.

u Weidlingu,¹⁷² gdje smo i mi ljetovali. Moja supruga mu je prigovorila da mu je odijelo već vrlo trošno, a on je na to taj svoj doživljaj pripovijedao.

Moja mati pripovijedala mi je da je, [čini mi se] godine 1867. bila na galeriji u Saboru i to kod otvorenja Sabora. Svi su dostojanstvenici u sali već okupljeni bili. Ušao je u dvoranu i kardinal Mihalović u velikom ornatu.¹⁷³ Pozdravili ga dostojanstvenici uljudno ali hladno, galerija je šutila. Sad je došao Strossmayer sasvim jednostavno obučen u crno odijelo. Ušao je kao slučajno, prijatno se šuljajuć na svoje mjesto. Čim ga je općinstvo opazilo zaori gromoviti „živio“ u dvorani a Strossmayer se je tobože čedno i ponizno klanjao na sve strane „kao lisica“ rekla je smješeći se moja mati.

Moja gospodja sklonula je biskupa da ide samnom u Beč krojaču Gunklu i da si naruči crni kaput. Došli smo k glasovitom krojaču. On uze mjeru biskupu i predloži mu sukno. Biskup je zapitao pošto će biti kaput a Gunkl je rekao 90 forinti. Na to se biskup razsrdi i reče: to je užasna cijena, ne to ne plaćam. Krojač odgovori, da ne može jeftinije – na to biskup izjavi da ne će [će] dati načiniti kaput i mi odosmo.

I kovčeg s kojim je došao bio je trošan i ružan. Ja sam sa mojom gospođom otišao u Beč pa smo mu kupili lijep kovčeg od kože za 70 forinti. Biskup se je smješio i pravo mu je bilo, nije prigovorio cijeni. Dakle je imao baš za trošan kaput neku posebnu voljicu.

¹⁷² Nedaleko od Beča (danas predgrade). Inače radi se o ocu Mine Fröschl, prve supruge I. Kršnjavoga.

¹⁷³ Svečana odjeća svećenika kod bogoslužja. Od tal. *ornare*, kititi, resiti.

U Rimu zalazio je i k Duki¹⁷⁴ Sermonetti,¹⁷⁵ velikome Dantologu i potomku obitelji Bonifaca VIII.¹⁷⁶ Pripovijedao je o Duki da je ugledavši biskupa prvi put pozdravio ga riječima iz Danteova *Raja XXXI*. 103. ...*è colui che forse di Croazia viene* itd.¹⁷⁷ Biskup je s velikim udivljenjem govorio o staromu učenomu knezu komu je očito i biskup bio vrlo simpatičan.

¹⁷⁴ Plemički naslov; *il duca*; pl. *-chi* (tal.), vojvoda.

¹⁷⁵ K vojvodi Sermonetti. Kršnjavi pogrešno sklanja plemičko ime (Sermoneti, umjesto Sermoneta) te umjesto jednoga slova *t* navodi dva. Također su nosili naziv Caetani (Gaetani), duchi di Sermoneta. Stara su talijanska plemička obitelj s neprekinutim rodoslovljem od 12. stoljeća, čije je prvotno ime vezano uz mjesto podrijetla (Gaeta). Moć joj se naglo uvećala nakon izbora za papu njezina ugledna člana kardinala Benedetta Caetanija, koji kao papa uzima ime Bonifacije VIII. (1294.-1303.). Zahvaljujući njemu krajem 13. stoljeća postali su vlasnici velikih posjeda, stekavši najprije u Napuljskom vojvodstvu grofoviju Casertu, kasnije zamijenjenu s grofovijom Fondi. U Crkvenoj su Državi, zahvaljujući Bonifaciji VIII., osnovali vojvodstvo Sermoneta, ujedinjenjem dvaju feuda provincije Marittima i Campagna, najvećim dijelom kupljenih od Annibaldija, moćne barunske obitelji Rima i Lazija. Te su posjede uspjeli zadržati sve do kraja 15. stoljeća, uz stalne sukobe s drugim veleposjednicima, posebice iz obitelji Colonna. Odlukom Giacoma II. (umro 1423.) posjedi Caetanijevih podijeljeni su na dva dijela. Jedan je pripao drugorođenom sinu, od kojega potječe obiteljski ogranak Caetani d'Aragona. Drugi dio pripao je prvorodnome sinu od kojega potječe loza Caetani di Sermoneta. Potonji su zadržali titulu vojvoda i isticali se u svim područjima društvenog, vojnog, crkvenog, kulturnog i političkog života. Među njima bilo je više kardinala od 13. do 17. stoljeća, zatim čuveni dantist Michelangelo di Sermoneta (1802.-1884.) (s kojim se biskup Strossmayer susretao u Rimu), u čijem su se salonu okupljale najvažnije ličnosti iz umjetničkog života grada Rima njegova doba, a i šire (Vidi: *Lettere di Michelangelo Caetani duca di Sermoneta. Cultura e politica nella Roma di Pio IX.*, ur. Fiorella Bartoccini, (Rim, 1974.). Njegov sin Onorato (1842.-1917.), obnašao je više istaknutih dužnosti u političkom i javnom životu Kraljevine Italije, od sedamdesetih godina 19. do početka drugoga desetljeća 20. stoljeća. Bio je član Narodne skupštine (1872.), predsjednik Zemljopisnog društva Italije (1879.-1887.), ministar vanjskih poslova (ožujak – srpanj 1896.), gradonačelnik Rima (1890.-1902.) i senator (1911.). Vidi: P. Craveri, „CAETANI, Onorato“. In: *Dizionario Biografico degli Italiani, Vol. XVI*, Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana (1973.).

¹⁷⁶ Bonifacije VIII. (pr. ime Benedetto Caetani), (Anagni, o. 1235. – Rim, 11. X. 1303.), papa od 1294. Posljednji predstavnik papinske srednjovjekovne moći. Želio je izmiriti europske vladare i ujediniti Zapad za križarski rat, ali su ga u tome onemogućile političke prilike, a napose njegov veliki protivnik francuski kralj Filip Lijepi. Sukob među njima bio je sukob dviju političkih koncepcija, papine teokratske, (iznijete u bulama *Clericis laicos, Auscultata, fili i Unam sanctam*), po kojoj je duhovna vlast iznad svjetovne, i kraljeve koncepcije o apsolutnoj i suverenoj vladarskoj vlasti, utemeljenoj na prirodnom pravu. Godine 1303. Bonifacije VIII. je izopćio Filipa Lijepoga koji je papu dao uhititi u Anagniju. Stanovnici Anagnija oslobodili su ga, ali je uskoro umro od posljedica zlostavljanja.

¹⁷⁷ Dio znamenitih stihova Dantea Alighierija o Hrvatima (*Božanstvena komedija, Raj, XXXI. pjevanje*, stihovi 103-111):

*Qual è colui che forse di Croazia
viene a veder la Veronica nostra,
che per l'antica fame non sen sazia, 105*

Govorio sam biskupu i o Theineru,¹⁷⁸ bivšemu arkivaru tajnoga vatikanskoga arkiva. Taj je publicirao akte Tridentinskoga koncila¹⁷⁹ na biskupov trošak, što je u svoje vrijeme uzrokovalo veliku senzaciju, prem[da] kako je biskup rekao, u tim aktima nije bilo ništa osobito tajnoga, tek su tim korigirane službene *in usum Delphini*¹⁸⁰ priredjene publikacije.

Theiner je iz tajnoga arkiva osim tih akata izvadio još ovelik broj važnih spisa koje je deponirao za slučaj smrti kod sv. Jeronimskog kanonika Nikole Voršaga.¹⁸¹ Theiner je umro a da nije došlo do publikacije i ovih akata. Kako je Nikola Voršag bio glagoljiv to se je doznalo da su ti tajni spisi kod njega a Kurija ga je pozvala nek ih izruči. Prema želji Strossmayerovoj Voršag ih nije izručio. Na to su ga brisali iz listine monsignora. Kanonik to discipliniranje

*ma dice nel pensier, fin che si mostra:
'Segnor mio Iesù Cristo, Dio verace,
or fu si fatta la sembianza vostra?'; 108*

*tal era io mirando la vivace
carità di colui che 'n questo mondo,
contemplando, gustò di quella pace. 111*

(U prijevodu Mate Marasa: “Ko onaj koji iz Hrvatske valjda / dolazi našu Veroniku zreti / što je se s davnog ne nasiti glada, / već, dok se vidi, veli u pameti: / ‘Gospodine moj Kriste, Bože pravi, / takav li dakle bješe lik tvoj sveti?’, / takav bjeh kad mi živa skrbr se javi / onoga što je znao da se vine / mislima s ovog svijeta k onoj slavi.”)

Dante, pritom, kada se interpretira kontekst, svoju ekstazu viđenja sv. Bernarda prisposobljuje s ushićenjem pobožnoga hodočasnika, za kojega pretpostavlja da je došao iz Hrvatske, koji je napokon ugledao otisnuće Isusova lica na Veronikinu rupcu, koji se rubac kao relikvija čuvao u Rimu. Vidi: „Pismo Mirka Tomasovića Večernjem listu“, *Vijenac* (11. rujna 2008.) br. 378 – 379. Isidor Kršnjavi i sam se okušao u prijevodu Danteova antologijskog djela. Vidi: *Božanstvena komedija, prvi dio Pakao*, preveo i priredio Iso Kršnjavi (Zagreb 1909.).

¹⁷⁸ Vidi bilj. 105.

¹⁷⁹ Tridentinski ili Tridentski sabor (koncil), devetnaesti po redu ekumenski sabor Rimokatoličke crkve, održavan s prekidima od 1545. do 1563. u Tridentu (danas Trento, Italija) i Bologni. Počeo je zasjedati u Tridentu 13. XII. 1545., nastavivši rad u Bologni 1547.-1549.; u drugom periodu od 1551. do 1552. i trećem od 1562. do 1563. zasjedao je opet u Tridentu. Koncil je sazvaio papa Pavao III. radi utvrđivanja stajališta prema reformaciji i različitim reformističkim pokretima unutar Rimokatoličke crkve. Smatra se koncilom katoličke obnove u disciplinskom i institucionalnom smislu. Uvedeno je obvezno svakodnevno čitanje brevijara, utvrđen tzv. rimski katekizam za poučavanje u katoličkoj vjeri, sastavljen je indeks zabranjenih knjiga, donesene su odredbe o osnivanju bogoslovnih sjemeništa (obveza svake biskupije da osnuje bogoslovno sjemenište) te mnoge druge uredbe.

¹⁸⁰ *In usum Delphini* (ad *usum Delphini*, lat.), „za dofenovu upotrebu“, odnosno naročito udešen (za nekoga ili za neku osobitu upotrebu).

¹⁸¹ Za razliku od prethodnog rukopisa u kojem pravilno navodi prezime svetojeronimskog kanonika – Voršak, Kršnjavi ovdje koristi iskrivljeni oblik njegovoga prezimena – Voršag.

nije dugo podnijeti mogao. Izručio je spise i vratili su mu naslov monsignora. Strossmayer mu je tu taštinu za zlo uzeo.

Za vrijeme pape Leona XIII. ponudili su Strossmayeru da će ga imenovati nadbiskupom *in partibus inf.*¹⁸² Biskup je posmjehom primijetio: „to bi imala biti priprema da me imenuju kardinalom“. – On je naslov nadbiskupa *in part.* otklonio. G[ro]f.¹⁸³ Khuen Hedervary¹⁸⁴ mi je jednom zgodom govorio da je Strossmayer zavidjao Stadleru¹⁸⁵ neki osobiti naslov – kojega da je Stadler imao uz privilegium nošenja nekog osobitog znaka.¹⁸⁶ Ja sam banu pripovije-

¹⁸² *In partibus infidelium* (lat.), „u krajevima nevjernika“. Od 13. stoljeća Sveta Stolica uvodi spomenutu titulu naslovnih (nad)biskupa, u znak sjećanja na biskupije koje su tijekom povijesti nestale, dospjevši pod vlast nekršćanskih vladara, primjerice na području šijitskih kalifata u sjevernoj Africi.

¹⁸³ Od njem. *Graf, der, -en; -en*. Visoka plemićka titula u Njemačkoj i Austro-Ugarskoj Monarhiji.

¹⁸⁴ Károly (Dragutin) Khuen Héderváry (Gräfenberg kraj Friwaldaua, danas Jesenik, Češka, 23. V. 1849. – Budimpešta, 16. II. 1918.), hrvatsko-slavonski ban i mađarski političar. Nakon studija prava u Zagrebu i Požunu (Bratislavi) bio je član skupštine okruga Siget (od 1875.), veliki župan u Györu (1881.-1883.), hrvatsko-slavonski ban (1883.-1903.) i ugarski ministar predsjednik (1903., 1910.-1912.). Izravan povod njegovu imenovanju za hrvatsko-slavonskoga bana bilo je postavljanje dvojezičnih grbova na zgradama financijskih ureda u Hrvatskoj, koje je izazvalo snažan prutumadžarski pokret. Uspio je uspostaviti kontrolu nad radom Sabora Kraljevina Hrvatske i Slavonije, pretvaranjem ranije oporbene Narodne stranke u režimsku i povišenjem izbornog cenzusa kojim je samo 2% stanovništva imalo biračko pravo. U borbi protiv hrvatske oporbe oslanjao se na srpsko građanstvo. Unatoč protuhrvatskoj politici za njegove vladavine došlo je do znatnog gospodarskog i prosvjetno-kulturnog razvoja, a grad Zagreb dobiva fizionomiju srednjoeuropske metropole. Vidi: *Hrvatska enciklopedija*, 5. sv., (Zagreb, 2003.), 637.

¹⁸⁵ J. Stadler (Slavonski Brod, 24. I. 1843. – Sarajevo, 8. XII. 1918.), prvi vrhbosanski nadbiskup (1881. - 1918.). Za detaljniju informaciju o njegovu djelovanju vidi: Z. Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera* (Zagreb, 2001.).

¹⁸⁶ Nadbiskup Stadler imenovan je 1895. od strane pape Leona (Lava) XIII. u pismu *Quae doctrinae* 12. listopada 1894. apostolskim povjerenikom za sjedinjenje crkava. To je bila iznimna čast koja je imala odjek u širim europskim okvirima, primjerice u francuskom tisku. Međutim, Strossmayer se Stadlerovu imenovanju radovao i podržavao ga u svim aspektima njegova djelovanja s tim u vezi, jer je Stadler prema njegovu mišljenju imao sve pretpostavke za ostvarenje zadaća vezanih uz sjedinjenje crkava, kojemu je i sam posvetio svoje biskupsko djelovanje. Posebice se radovao pokretanju časopisa *Balkan*, s podnaslovom *Jedinstvu i bratskoj slogi*, ur. Aleksandar Bresztyenszky (Zagreb, 1896.-1902.), te izražavao zadovoljstvo da nastupa u «ireničkom» a ne polemičnom tonu. Zajedno sa Stadlerom snovao je o izgradnji monumentalne bazilike u Solunu u kojoj bi se svakodnevno služila misa u zapadnom i istočnom obredu te općenito gajio prema Stadlerovu djelovanju u prilog crkvenog sjedinjenja veliki entuzijizam. Khuen Héderváry je sasvim krivo, procjenjujući stvari iz osobne perspektive, kao i pod utjecajem animoziteta prema Stadleru (bio je žestok protivnik njegovu imenovanju zagrebačkim nadbiskupom u vrijeme sedisvakancije 1891.-1894.) pretpostavio da bi Stadlerovo imenovanje trebalo ozlojediti Strossmayera te mu je pripisao ljubomoru koju spominje Kršnjavi. Vidi o tome: Z. Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 257.-278.; 293.-319.

dao da je Strossmayer otklonio naslov nadbiskupa i da ne vjerujem u tu nenaivist Strossm.[ayeru] radi naslova. To stoji da se je Strossm.[ayer] osobito rado služio naslovom bosanskoga biskupa i da ga je peklo što se je organizacija katoličke crkve u Bosni provela bez njega upravo rekuć protiv njega.¹⁸⁷ Toliko stoji da bi cijelo bosansko pitanje krenulo bilo za monarkiju daleko povoljnijim putovima, da su se poslužili mjerodavnim Strossmayerovim ugledom i popularitetom. On bi i sa franjevcima bio našao bolji *modus vivendi* nego

¹⁸⁷ Konstatacije da Strossmayer nije imao utjecaja na odlučivanje o obnovi redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini (1881.) te da se ta obnova provela mimo i protiv njega netočne su, ali je činjenica da ga se, zbog energičnog otpora austrijskih i napose ugarskih političkih čimbenika, u pregovorima o tom pitanju često zaobilazilo. Međutim, Strossmayer je bez obzira na to sa svojim prijedlozima utjecao na oblikovanje planova Svete Stolice o obnovi katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini, koja ga je s tim u vezi nekoliko puta konzultirala, premda njegove brojne sugestije, a napose onu o vezivanju redovite hijerarhije u Bosni i Hercegovini uz Hrvatsku, zbog već spomenutog protivljenja austrougarskih vlasti, na kraju nije prihvatila. Preko kanonika Zavoda sv. Jeronima N. Voršaka Strossmayer je bio redovito informiran o stajalištima rimske Kurije o preustroju. Njegov osnovni plan bio je vezati novu crkvenu organizaciju u Bosni i Hercegovini uz Zagrebačku nadbiskupiju, prethodnim povezivanjem uz Bosansko-đakovačku i srijemsku biskupiju, koja je nakon osmanskog prodora i nestanka redovite hijerarhije baštinila jurisdikciju nad Bosnom. Taj je prijedlog potkrepljivao i tvrdnjom da bi se njegovim ostvarenjem pridonijelo osnaživanju hrvatsko-slavonske crkvene pokrajine u njezinoj zadaći promicanja crkvene unije pravoslavnih crkava na Balkanu sa Svetom Stolicom, što je napose podržavao i papa Lav XIII. Najžešći oponenti Strossmayerovim prijedlozima bili su ugarska vlada i episkopat koji su Bosnu i Hercegovinu držali zemljom krunice sv. Stjepana, odnosno ugarskom političkom i crkvenom interesnom sferom. U stvari, Strossmayerovo nastojanje za podvrgavanjem redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini zagrebačkom nadbiskupu u postojećim odnosima snaga u Monarhiji, kojom su dominirali austrijski Nijemci i Mađari, bilo je malo vjerojatno. Unatoč tome, imalo je iznimno važnu ulogu, jer je bilo protuteža nastojanjima ugarskog episkopata da novu hijerarhiju u Bosni i Hercegovini podvrgne svojoj jurisdikciji. Stoga se uspostava samostalne Vrhbosanske crkvene pokrajine 1881. može smatrati dijelom i Strossmayerovim postignućem, premda se on u svojim premomirijama Svetoj Stolici, vezanim uz crkveni preustroj u Bosni i Hercegovini, nije zauzimao za takvo rješenje. Glavni Strossmayerov cilj bio je spriječiti stvaranje crkvene organizacije u Bosni i Hercegovini prema austrougarskom dualističkom obrascu, pri čemu su postojale dvije mogućnosti. Jedna je bila već opisano podvrgavanje bosanskohercegovačke redovite hijerarhije Zagrebu, čime bi se pridonijelo nastanku jedinstvene crkvene organizacije, koja bi povezivala politički razjedinjene hrvatske zemlje (u koje se u tadašnjim hrvatskim političkim programima ubrajala i Bosna i Hercegovina) i anticipiralo njihovo kasnije političko ujedinjenje. Druga je predviđala, ukoliko se povezivanje s Hrvatskom pokaže neprovedivim, što je bilo vrlo izvjesno, onemogućiti podvrgavanje redovite hijerarhije u Bosni i Hercegovini ugarskom episkopatu. U tome se na kraju ipak uspjelo, na što je znatnim dijelom utjecala i činjenica da Austrija nije bila spremna prepustiti Bosnu i Hercegovinu ugarskoj dominaciji. O Strossmayerovoj ulozi u pregovorima o uspostavi redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini vidi: Zoran Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 45.-80.

Stadler koji doduše, kako mi reče, nije radio po svojoj koncepciji, nego je strogo provadjao carski nalog što mu je kod imenovanja izdan.¹⁸⁸

Za vrijeme vladanja pape Leona XIII. počeo je Strossmayer napadno nagašivati ideju unije katoličke i grčko istočne crkve. Kad je Aleksander Seitz¹⁸⁹ jednom polazio iz Djakova, predao mu je biskup u Livnu izradjeni, srebrom tauširani štap, neka ga u ime biskupovo daruje papi „kao simbol žezla kojim će papa vladati nad sjedinjenom istočnom i zapadnom crkvom.“ Tu poruku izrekao je biskup [javno pred svima koji smo bili] kod ručka kad se je Seitz opraštao i polazio na put.

¹⁸⁸ Na temelju Strossmayerovih stajališta o Stadleru, iznijetih Franji Račkome u vrijeme Stadlerova imenovanja za vrhbosanskog nadbiskupa, može se zaključiti da Strossmayer, kao najžešći protivnik nagodbenog sustava među katoličkim episkopatom u Hrvatskoj, nije bio protiv Stadlerova imenovanja, ali da nije bio njime niti posebno zadovoljan. Iz pisama Strossmayera i Račkoga iz tog razdoblja očividno je da nisu sumnjali u Stadlerovo hrvatsko rodoljublje, ali da su se pribojavali da se on neće uspjeti oduprijeti političkim intencijama režima. Strossmayer je sumnjao i u to da će se Stadler odnositi suzdržano prema pravoslavcima u Bosni i Hercegovini, dijeleći time zabrinutost Račkoga da će Stadler neodlučno zastupati načela izražena u enciklici pape Lava XIII. *Grande munus* (1880.), kojom su Ćiril i Metod proglašeni svecima opće Crkve, a pravoslavni pozvani na sjedinjenje s Katoličkom crkvom. Strossmayer je bio nepovjerljiv prema Stadleru i zbog njegova „jezuitizma“, odnosno socijalnog i vjerskog konzervativizma, koji je bio posljedica političkih, vjerskih i kulturnih prilika u kojima se Stadler oblikovao. Njegovo držanje prema Stadleru još će neko vrijeme biti kolebljivo, ali postupno će se pretvoriti u naklonost i na kraju u potpuno afirmativan stav. Stadlerova postignuća u izgradnji cjelokupne infrastrukture Vrhbosanske nadbiskupije (travnička gimnazija, katedrala te Vrhbosanska katolička bogoslovija, sirotišta i dr. u Sarajevu), a da se pritom nije mogao oslanjati na državna sredstva, kao mnogi biskupi u Monarhiji, ili na sredstva stečena s posjeda povjerene mu nadbiskupije, što je u Slavoniji oslanjajući se na bogatu ekonomiju đakovačkog biskupskog vlastelinstva činio Strossmayer, toliko su impresionirala Strossmayera da je prilikom posvete katedrale u Sarajevu 1889. Stadlera nazvao Taumaturgom (čudotvorcem). Stoga treba s rezervom prihvatiti rečenicu u kojoj Kršnjavi prenosi Strossmayerovo stajalište o djelovanju nadbiskupa Stadlera. Međutim, Strossmayer je ponekad davao vrlo proturječne ocjene o pojedinim osobama i događajima, pa nije isključeno da je to izjavio.

¹⁸⁹ Alexander Maximilian Seitz (München, 1811. – Rim, 15. IV. 1888.). Zauzimanjam svoga oca slikara Ivana Krstitelja Seitzu primljen je u Likovnu akademiju u Münchenu u dobi od 12 godina. Uči kod Petera Corneliusa, a samostalno izlaže od 1829. Zatim ga angažira Heinrich Maria von Hess te pod njegovim vodstvom oslikava crkvu sv. Duha (*Heiligegeistekirche*) u Münchenu. Naslikao je alegoriju sakramenata: krštenja, potvrde, ispovijedi i braka. Zatim s Corneliusom putuje 1833. u Rim, gdje se pridružuje Friedrichu Overbecku i Nazarenskoj školi. (Romantičko-religiozna umjetnička škola koju su početkom 19. stoljeća utemeljili njemački umjetnici u Beču i Rimu, postavivši si za cilj obnoviti u duhu kršćanskih vrijednosti stil starih njemačkih i talijanskih škola.) Nakon Overbeckove smrti sa sinom Lodovicom (Rim, 11. VI. 1844.-Rim, 11. IX. 1908.) nastavlja radove u đakovačkoj katedrali. U đakovačkoj katedrali nalaze se 43 freske s biblijskim motivima i sve su, osim dvije (*Abrahamova žrtva*, *Noina žrtva*), naslikali A. M. i L. Seitz. u razdoblju od 12 godina. Pritom je A. M. Seitz naslikao 13, a L. Seitz 28 slika u fresko tehnici. Preostale dvije naslikao je talijanski slikar Lodovico Ansigliani. Vidi: *The Catholic Encyclopedia*. 13. sv. (New York, 1912.), <http://www.newadvent.org/cathen/13687d.htm>.

U Rimu su razne biskupove izjave i izvješća uzimali tako ozbiljno da su počeli pripravljeni sve pripreme za sjedinjenje te su izaslali posebnog povjerenika. Taj je skoro uvidio, da je to jedna fantazija biskupa Strossmayera bez realnoga temelja.¹⁹⁰

¹⁹⁰ I. Kršnjavi je u vrijeme na koje se odnosi ovaj navod – razdoblju sedisvakancije Zagrebačke nadbiskupije nakon smrti kardinala Mihalovića (1891.-1894.) – bio oponent biskupa Strossmayera te je stoga, želeći zatajiti tu stranu svoga političkog angažmana, hotimično iznio vrlo šture podatke o stvari o kojoj je inače nedvojbeno znao puno više, jer je u nju bio osobno snažno involviran, kao tvorac adrese papi Lavu XIII. kojom se Strossmayera neizravno povezuje s nerealnom obavijesti upućenoj Svetoj Stolici, o pripravnosti katolika u Hrvatskoj i Slavoniji na crkveno sjedinjenje. Naime, u vrijeme sedisvakancije Zagrebačke nadbiskupije (1891.-1894.) I. Kršnjavi bio je predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu u hrvatsko-slavonskoj Zemaljskoj vladi i podržavao je kandidata bana Khuena Héderváryja zagrebačkog kanonika Stjepana Vučetića. Međutim, najozbiljniji kandidat bio je vrhbosanski nadbiskup J. Stadler koji je uživao potporu najvećeg dijela hrvatskog episkopata i bio već prihvaćen od strane Svete Stolice, ali su se tome energično usprotivile austrougarske vlasti, posebice ugarska vlada i episkopat. Premda su car i austrijska vlada uvidjeli da ne mogu nametnuti Vučetića Svetoj Stolici, ugarska vlada i K. Hédervary s tim se nisu vrlo dugo mogli pomiriti te su na različite načine pokušavali ponovno učiniti aktualnom Vučetićeovu kandidaturu. Vrijedne podatke o izravnom obraćanju Khuenovih političkih pristaša papi nalazimo u dnevničkim zapisima I. Kršnjavoga. Naime, K. Hédervary obratio se Kršnjavome pismom od 30. rujna 1892., zatraživši od njega da što prije uputi adresu papi u Rim, jer je vrlo poželjno da ona tamo što prije stigne. Koncept te adrese, koju su zastupnici većinske vladine Narodne stranke u Hrvatskom saboru poslali u Rim krajem listopada 1892., Kršnjavi je uvrstio u svoje dnevničke zapise. U adresi se za poteškoće u imenovanju zagrebačkog nadbiskupa okrivljuje „(...) prekomjerna i sasvim otvorena agitacija jedne bezobzirne političke stranke, koja se provodi, računajući na našu skromnost i suzdržljivost.“ (I. Kršnjavi, *Zapisci, Iza kulisa hrvatske politike*, sv. I, Zagreb, 1986., 43.) Ovo se očividno odnosilo na Neodvisnu narodnu stranku, koju je podržavao biskup Strossmayer te pravaše, protivnike nagodbenog sustava u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji. Da ne bi ostala dvojba o kakvoj stranci je riječ izričito se navodi da je tvori oporba, koja već 25 godina negira sve blagodati koje je Hrvatskoj pružio nagodbeni sustav, „koji (...) odgovara (...) povijesnom razvoju ove monarhije“. (*Isto.*) Očitujući se kao „(...) prijatelji i pristaše postojećeg državnog poretka u austro-ugarskoj monarhiji“ potpisnici adrese sugeriraju papi da borba protiv kanonika Vučetića, koju vode njihovi politički protivnici, ustvari nije usmjerena „protiv te osobe, već protiv onih koji su Vučetića predložili za imenovanje za zagrebačkog nadbiskupa“, dakle protiv bana Khuena Héderváryja, ali i protiv cara, koji je podržao prijedlog o Vučetićeovom imenovanju. Pokretačem kampanje protiv Vučetića označuje se, premda neizravno, biskup Strossmayer. Naime, papa se podsjeća na činjenicu da je do pokojnog kardinala Mihalovića prije nekoliko godina stigao poziv da sve pripremi za sjedinjenje pravoslavaca u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji s Katoličkom crkvom. Ime navodnog vinovnika te vijesti, Strossmayera, ne navodi se, ali se očividno na njega cilja. (*Isto.*, 43.-44.). Na kraju je za zagrebačkog nadbiskupa imenovan dotadašnji senjsko-modruški biskup Juraj Posilović (1894.-1914.), kojemu Strossmayer nije bio osobito naklonjen, ali je Posilović bio hrvatski orijentiran i sposoban crkveni velikodostojnik te ga je Strossmayer ipak smatrao prikladnim izborom u vrlo nepovoljnim hrvatskim političkim prilikama, posebice s obzirom na činjenicu da je time definitivno propao pokušaj Mađara da postavljaju promađarski orijentirane svećenike za zagrebačkog nadbiskupa. Vidi o tome opširnije: Z. Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 293.-319.

Nisam se mogao oteti sumnji da biskup cijelu tu akciju nije ozbiljno mislio. Njegova je pozicija u monarkiji bila silno uzdrmana a njegovo je jedino uporište bilo u Rimu. On je čini se te sapunove mjehure pravio pred onim neupućenim krugovima u Rimu da ga čuvaju kao nosioca jedne velike misije.

On je i svoj glasoviti telegram u Kiev,¹⁹¹ kojim želi Božji blagoslov za veliku misiju Rusije, tumačio tako, da je tim mislio e¹⁹² je zadaća Rusije provesti ujedinjenje crkve.

U istinu mi se čini da je car Franjo Josip ispravnije tumačio taj telegram mnijući da je biskup misiju Rusije vidio u tome: da monarkiju razori. Meni je biskup glede toga sasvim iskreno ispovjedio svoje mišljenje.

On je htio da dinastija Habsburgovaca zavlada cijelim balkanskim poluotokom u formi federativnog združenja balkanskih naroda. Možebiti da je pri tomu mislio i na katoličke interese ali se čini da mu je politička ideja bila važnija od vjerske.

Kako je biskup bio vrlo tolerantan u razgovoru o vjerskim pitanjima primijetio sam jedanput, kad smo o balkanskom savezu pod vodstvom Habsburgovaca govorili, da je većina balkanskih naroda grčko-istočne vjeroispovijesti, da bi dakle bilo najjednostavnije kad bi i svi Hrvati prešli na grčko-istočnu vjeru, pa bi jedinstvo bilo gotovo. Biskup se je malo zamislio pa rekao: „To neide – ipak je katolička vjeroispovijest ispravnija.“

Nismo dalje o toj ideji govorili. Gledom na političku situaciju govorio je biskup strastveno o bezglavoj i glupoj habsburškoj politici pa je rekao: „Carissime, Vi ćete doživjeti, a ja više ne ću. Ova će se monarkija raspasti uslijed glupe politike koju vodi. Kad Rusi budu stajali u Galiciji onda će mene htjeti noktima iz groba iskopati da monarkiju spasim ali onda će biti prekasno.“

On je htio već davno prije okupacije Bosne da se nešto učini za oslobođenje te zemlje pa kad monarkija nikako nije htjela, on je stavio svoje nade u crnogorskoga kneza¹⁹³ i u srpskoga kneza Mihajla Obrenovića.

¹⁹¹ Vidi bilj. 128.

¹⁹² e je umjesto da je.

¹⁹³ Nikola I. Petrović (Njeguši, Crna Gora 25. IX. 1841. – Cap d'Antibes, Francuska 1. III. 1921.), sedmi i posljednji vladar iz crnogorske dinastije Njegoš. Sin Mirka Petrovića Njegoša. Vladao od 1860. do 1921., do 1910. kao knez, a od 1910., nakon proglašenja Crne Gore kraljevinom, kao kralj. Nakon izbijanja bosanskohercegovačkog ustanka 1875. zauzeo je Nikšić i Bar (1877.) te Ulcinj (poč. 1878.), a Sanstefanski mir i Berlinski kongres (1878.) zamjčili su za njegove vladavine teritorijalno proširenje Crne Gore (za 5118 km²) i priznanje državne neovisnosti. Vladao je autokratski do 1905., kada je objavio oktroirani ustav. Bio je zapovjednik crnogorske vojske u oba Balkanska rata (1912/1913.) i u Prvom svjetskom ratu. Nakon austrougarske okupacije Crne Gore emigrirao je u siječnju 1916. u Francusku. Dana 26. XI. 1918. od strane srpske vojske inaugurirana Podgorička skupština optužuje ga za izdaju, svrgava ga s prijestolja, zabranjuje mu povratak u zemlju i izglasava pripojenje

S crnogorskim knezom Nikolom mnogo je simpatizirao. Jedini orden koji je imao bio je crnogorski. Nije mi ga pokazao, ali mi je, [smješeci se] pripovijedao, da je ordenu priložena bila i crvena crnogorska kapica.

Sa knezom Mihajlom je korespondirao te ga je poticao na akciju u Bosni i obrekao mu svoju i novčanu pomoć. Poslije kako je Mihajlo ubijen regent je Ristić njegove listove izručio caru Franji Josipu. Biskup mi je to sam pripovijedao primjedbom: „Vidite kakovi su naši ljudi oni su moje listove izručili caru.“

Na to ja: Kažu da su veleizdajnički.

Strossm.: Kad bi bili takovi već bi me bili pod optužbu stavili. Da su im neugodni to vjerujem.

Čuo sam s druge strane pripovijedati da je car listove pokazao ministru Andrassy-u pa da ga je pitao: „Was sollen wir mit diesem Menschen anfangen?“¹⁹⁴ Ministar da je na to odgovorio: „Laufen lassen – wir sollen keinen Märtyr aus ihm machen. Das wäre gefährlich. Er wird sich selbst unmöglich machen.“¹⁹⁵ Prema tomu bi Andras Strossmayera spasio bio.

Oslobodjenje Bosne iz turskoga jarma bila je Strossmayerova omiljena ideja. On je jednom sgodom caru Franji Josipu rekao neka mu dozvoli da će on sam kao biskup insurgirati¹⁹⁶ Bosnu, pa ako mu nepodje za rukom neka ga car desavuiru, nek ga dade ustrijeliti. Car se smješio i nije ponudu ozbiljno uzeo.

Svi koji su se s biskupom družili znali su da će mu najviše ugoditi ako što učine za Bosnu. Kanonik Nikola Voršak imao je godine 1876. ideju da bi biskup trebao potaknuti Garibaldia¹⁹⁷ nek on sa dobrovoljcima provali u

Kraljevini Srbiji. Odluka je provedena 29. studenoga 1918. godine. Vidi: *Hrvatska enciklopedija*, 7. sv. (Zagreb, 2005.), 697.

¹⁹⁴ „Što bismo trebali s tim čovjekom započeti (učiniti)?“ (njem.)

¹⁹⁵ „Pustiti ga – ne trebamo od njega praviti mučenika. To bi bilo opasno. On će se sam onemogućiti (učiniti si nemogućim javno djelovanje).“

¹⁹⁶ Od lat. *insurgere*, dizanje na oružje, buna (insurekcija).

¹⁹⁷ Giuseppe Garibaldi (Nica, 4. VII. 1807. – Caprera, 2. VI. 1882.), talijanski revolucionar. U mladosti je bio pomorac. Godine 1833. stupio u tajnu Mazzinijevu nacionalističku organizaciju *Mlada Italija*. Sudjelovao u pobuni mornara u Genovi 1834., a nakon njezina neuspjeha 1836. emigrirao u Južnu Ameriku. Sudjelovao je u građanskom ratu u Brazilu, zatim se na čelu talijanske legije borio za neovisnost Urugvaja (1846.). Godine 1848. na čelu dobrovoljaca sudjeluje u borbi protiv Austrijanaca u Lombardiji. Nakon talijanskih poraza prelazi u Rim, bori se protiv francuskih i napuljskih odreda i nakon propasti rimske republike povlači se prema sjeveru. Napustivši Italiju ponovno odlazi u Ameriku (1850.), odakle se vratio 1854. Kada je 1859. izbio rat protiv Austrije, uključio se u njega, a zatim se povukao na otok Capreru (sjeveroistočno od Sardinije) i prosvjedovao zbog ustupanja Nice i Savoje Francuskoj. U svibnju 1860. sa svojih „tisuću“ prešao je iz Genove na Siciliju, koju

Bosnu. Biskup se nije zagrijavao za takovu ekspediciju ali nije Voršaku ni protuslovio. Voršak je mene zamolio nek ja podjem Garibaldiju pa nek upriličim sastanak Garibaldija s biskupom.

Garibaldi je iza onoga oduševljenoga dočeka što mu ga je rimsko pučanstvo priredilo bilo, stanovao u nekoj staroj vili izvan grada. Pod prvim katom bio je otvoren prostor sa stupovima. Zidovi bili su krečeni a puni nadpisa i podpisa. Svi su nadpisi odavali veliko oduševljenje Garibaldievih štovatelja. Sjećam se jednoga koji je počeo riječima: „Garibaldi il mio dio.“¹⁹⁸ Iz ove halle vodile su skaline u prvi kat gdje je Garibaldi stanovao ali su skaline bile željeznom rešetkom zatvorene. U parteru nije bilo nikakvoga sluge ni pazikuće. Izgledalo je kao da u toj kući nitko ne stanuje. Bilo je naprosto nemoguće javiti se komu.

Ja sam obišao svu kuću pa kad sam vidio situaciju, razabrao sam da mi nije istinu rekao kanonik kad je kazao, da mene tamo čekaju. Nisam u obće vjerovao, da je to ozbiljno poduzeće¹⁹⁹ tek bi me zanimalo bilo razgovarati se sa glasovitim Garibaldiem.

O cijeloj toj ideji Garibaldieeve ekspedicije nije Strossmayer ništa govorio, očito ni on nije vjerovao da će iz toga što biti ali je sudio Voršak dass er sich macht.²⁰⁰

Ja sa svoje strane ipak sam nešto učinio za insurekciju Bosne. Neki mladi Srbin imenom Jugović, slab slikar ali simpatičan dečko odlučio je poći u Bosnu četovati kao insurgent. Ja sam mu poklonio moj revolver. Nisam nikad više ništa o tom junaku doznao.²⁰¹

je, unatoč golemoj nadmoći napuljske vojske (26.000 ljudi), osvojio do kraja srpnja, a zatim oslobodio cijeli jug Italije i 7. XI. ušao u Napulj. Pokušao je osvojiti Papinsku Državu, ali je bio odbijen, ranjen i zarobljen (1862.). U ratu 1866. ponovno je predvodio svoje dobrovoljce („crvene košulje“) i osvojio južni Tirol, odakle se morao povući. Sljedeće godine pokušao je prodrijeti u Rim, ali je bio odbijen kod Mentane. Sa svojom dvojicom sinova priskočio je u pomoć republikanskoj Francuskoj 1870. Njegova uloga u ujedinjenju Italije je golema. Kralj Vittorio Emanuele II. ponudio mu je nakon osvojenja Napulja titulu vojvode i maršala, ali je on to odbio. Bio je najpopularniji revolucionar svoga doba. Izabran je za zastupnika grada Rima 1874. godine. Vidi: *Hrvatska enciklopedija*, 4. sv., (Zagreb, 2002.), 120.

¹⁹⁸ „Garibaldi moj bog.“ (tal.)

¹⁹⁹ Ozbiljan plan (poduzeće, pothvat, plan).

²⁰⁰ *Sich wichtig machen* (w. tun), (njem.), isticati se, praviti se važan. Ovdje u drugonavedenom značenju.

²⁰¹ Zanimljiv podatak, o potpomaganju „četovanja“ mladog Srbina Jugovića u Bosni, s obzirom na okolnost da je I. Kršnjavi inače čvrsto zastupao stajališta Čiste stranke prava J. Franka glede Bosne i Hercegovine i njezine državopravne pripadnosti Hrvatskoj.

Kad je u ljetu te godine zbilja buknuła u Bosni buna iza posjeta Franje Josipa u Dalmaciji,²⁰² boravio je Strossmayer kod moga tasta u Weidlingu. Bio je silno uzrujan. Šetali smo se u vrtu gore dolje. Biskup koracao je oštro i brzo te govorio: „Evo carissime vidite sad se je digla kuka i motika, sad će se Bosna osloboditi. Naša je inteligencija depravirana,²⁰³ ti su vam sami eunusi, ali seljak je zdrav korijen našega naroda“.

Biskup se je vratio u Djakovo. Kad je okupaciona vojska polazila u Bosnu bilo je vojskovođjama zabranjeno da Strossmayera pohode. On je ponudio iz svoje ergele krasne konje, za generale četveroprežna kola. Nisu smjeli ništa primiti. Jedan visoki častnik je uslijed toga nastradao. Potkivali su seljačke konje a ti su se poplašili. Kola su se izvrnula a visokom časniku se prebila noga baš kod Djakova. Sad su ipak morali biskupa zamoliti da primi bolesnika u svoju kuću. On je to naravno drage volje učinio. Čini se da liječnici nisu vješto postupali jer je častniku pozlilo. Došla je njegova gospodja da ga nje-guje. Biskup je pozvao *Dra* Magjarevića, glasovitog kirurga. Taj je izjavio da bolesniku nema spasa. I zbilja je umro u biskupovom dvoru. Njegova supruga kad je došao biskup bacila mu se plačući u naručaj. Biskup dao je na grobu toga častnika postaviti spomenik s njemačkim nadpisom. Biskup me odveo

²⁰² Odnosi se na put cara Franje Josipa I. po Dalmaciji 1875. godine, uz hercegovačku granicu. Tom su prilikom hercegovački franjevci, predvođeni hercegovačkim franjevačkim kustosom fra Paškalom Buconjićem, caru predali promemoriju u kojoj je opisano teško gospodarsko i materijalno stanje kršćana, posebice katolika u Hercegovini. Do tog po svome značenju povijesnog susreta došlo je u Imotskom 24. travnja 1875., a pobuna Hrvata izbila je u Dračevu blizu Gabele 19. lipnja 1875. Time je započeo bosanskohercegovački ustanak (1875.-1878).

²⁰³ Izopačena, pokvarena. Od lat. *depravare*, kvarenje, pokvarenost, izvrtanje.

na groblje da mi taj spomenik pokaže.²⁰⁴ Bio je s nama i kanonik Šagovac.²⁰⁵ Opazio sam, da je njemački natpis pogrješno stiliziran pa sam to Šagovcu

²⁰⁴ Kršnjavi je zamijenio osobe i godine. Na đakovačkom groblju nalaze se 22 zaštićena grobna spomenika, a jedan od njih je grobnica obitelji Weymann. Prva osoba pokopana u tu grobnicu bio je Nicolaus von Weyman (Windisch Landsberg, Štajerska (danas Podčetrtek u Republici Sloveniji), 30. XI. 1812. - Đakovo, 5. VI. 1868.), austrijski feldmaršal, umro od posljedica nesreće prilikom vojne vježbe. Posebne vojne zasluge stekao je 1849., kada je kao zapovjednik 13. banatske krajiške pukovnije i pobočnik vojnog zapovjedništva u Temišvaru, sudjelovao u obrani temišvarске tvrđave tijekom njezine 107-dnevne opsade od strane mađarske revolucionarne vojske. Od 1854. do 1858. bio je zapovjednik 4. slunjske krajiške pukovnije. U čin generala unaprijeđen je 1859., nekoliko dana nakon bitke kod Solferina, u kojoj je austrijska vojska, predvođena carem Franjom Josipom I., poražena od udruženih francusko-sardinijskih snaga. Za vrijeme austrijsko-pruskog rata 1866. imenovan je zapovjednikom Obalne obrane. Nakon dolaska u Veneciju učinio je brojne mjere kojima je učvrstio obranu grada i obalno područja, koje, međutim, nisu iskušane budući da je rat s Talijanima brzo završio, pobjedom austrougarske mornarice kod Visa. Od srpnja 1867. zapovjednik je 21. krajiškoga divizijskog područja sa sjedištem u Zagrebu, a 9. studenoga iste godine promaknut je u čin feldmaršal-poručnika. Kršnjavi govori o njemu, zamijenivši ga, međutim, s njegovim sinom Hugom von Weymannom, koji je kao poručnik umro tijekom austrougarskog zauzeća Bosne i Hercegovine u Žepču 30. rujna 1878. Nicolaus von Weyman nastradao je na sljedeći način. U svibnju 1868. nadvojvoda Albrecht (Beč, 3. VIII. 1817. - Arco, Italija, 28. II. 1895.) vršio je nadzor vojske u sjevernoj Hrvatskoj. Među njegovom mnogobrojnom pratnjom bio je i feldmaršal N. Weymann. Nedaleko od Vuke došlo je do nesreće, prevrнула se kočija u kojoj se nalazio N. Weymann. Teško povrijeđenog feldmaršala prevezli su u Đakovo, gdje mu je na biskupskom dvoru pružena liječnička njega – odmah nakon dolaska amputirana mu je jedna noga – ali su njegove ozljede bile preteške pa je preminuo mjesec dana kasnije. Životopis Nicolausa von Weymana bio je dostupan suvremenicima, kao i podaci o okolnostima njegove nesreće i smrti, jer je čitatelje o tome obavijestio ugledni bečki dnevni list *Wiener Zeitung*, a o cijelome su slučaju pisali i drugi dnevници u Monarhiji (budimpeštanski *Ungarischer Lloyd*, osječki *Esseker Lokalblatt und Landbote*, zagrebački *Narodne novine*, *Agramer Zeitung* i drugi). Stoga začuđuje činjenica da je Kršnjavi napravio takvu omašku glede osoba i kronologije događanja, posebice ako se uzme u obzir činjenica da mu je Strossmayer osobno pokazao grob i nadgrobnu ploču, kako navodi. No, prošlo je puno godina od samoga događaja do razdoblja kada je Kršnjavi zapisao svoje *Razgovore sa Strossmayerom* (1920.), a k tome radilo se o dvjema osobama koje su bile u najužoj rodbinskoj vezi i bile u istoj službi. Treba uzeti u obzir i činjenicu da se Kršnjavi u vrijeme bilježenja svojih *Razgovora sa Strossmayerom* već nalazio u poznijoj životnoj dobi kada sjećanja blijede. O životopisu N. Weymana i okolnostima cijeloga slučaja njegove ozljede i smrti vidi: Branko Ostajmer, „Grobnica Weymann na đakovačkom gradskom groblju“, 42. *Đakovački vezovi, Prigodna revija*, br. 38., God. XXXIX, (Đakovo, 2008.), 88.-92.

²⁰⁵ Franjo Šagovac (Slankamen, 16. VI. 1826. – Stenjevac, 16. III. 1886.). Studij filozofije pohađao u Đakovu, a bogoslovlja u Pešti, gdje je stekao doktorat filozofije. Svećenički red primio je u Zagrebu 1849. Zatim je bio kapelan u Drenju, Vrpolju i Đakovu. Od proljeća 1851. profesor je na Liceju u Đakovu, najprije fizike i matematike, a od 1852. moralne i pastoralne teologije s pedagogijom. Uz redovite discipline, koje predaje do 1862., po posebnoj biskupovoj odredbi predavao je od 1853. pet godina hrvatski jezik. Provevši jedno desetljeće kao župnik i dekan u Đakovu (1862.-1872.) 1872. postaje kanonik Stolnog kaptola i rektor Sjemeništa (1872.-1877.). Zatim je imenovan nadzornikom Liceja (1873.-1880.) i dijecezanskim školskim nadzornikom pučkih škola. Aktivno je sudjelovao u politici, istupajući zajedno s pjesnikom Lukom Botičem, u Hrvatskom saboru djeluje s opozicijskih protumađarskih stajališta. Teško duševno oboljivši umire u Stenjevcu. Posmrtni ostaci kasnije su prenijeti na zagrebačko groblje Mirogoj. Vidi: Anto Pavlović, „Poglavari Bogoslovnog sjemeništa u Đakovu“, 366.

rekao dok je biskup dva – tri koraka od nas bio pa počeo glasno čitati natpis. Šegovac mi je prišaptnuo da šutim jer je taj natpis sam biskup stilizirao.

Ja sam naravno odmah ušutio a biskup srećom nije čuo moju primjedbu. Bio bi se možda našao uvrijeđen. On mi je doduše jednom zgodom sam rekao da jedino latinski jezik posvema korektno piše i govori. Hrvatski pisao je sasvim pogrješno a njemački je govorio doduše vrlo vješto a ipak bi kosequentno govorio primjerice der Nachttigall prema hrvatskom.²⁰⁶ Gledom na hrvatski jezik nije se izključivo služio oznakom „hrvatski“, nego nije mario kazati da srpski piše i govori. Imao sam od njegove ruke bilježaka gdje naš jezik srpskim nazivlje, ali mu jezik nije bio jezik Karadžića²⁰⁷ i Daničića.²⁰⁸ Pa ipak njegov

²⁰⁶ Der Nachtigall, umjesto *die Nachtigall*, -en, (njem.), slavuj. U njemačkom jeziku ta je ime-nica u ženskom rodu, a hrvatskom u muškom. Biskup Strossmayer joj je dodavao član za muški rod, prema njezinu rodu u hrvatskom jeziku.

²⁰⁷ Vuk Stefanović Karadžić (Tršić, 26. X. 1787. – Beč, 26. I. 1864.), srpski jezikoslovac, folklorist i etnograf. Nije prošao redovito školovanje, nego je bio samouk. Nakon sloma I. srpskog ustanka (1804.-1813.) otišao je u Beč, gdje se upoznao sa slovenskim jezikoslovcem Jernejem Kopitarom. Godine 1814. objavio je *Malu prostonarodnu slavenoserbsku Pesmaricu i Pismenicu serbskoga jezika*. Između 1834. i 1841. obilazio je Crnu Goru, Dalmaciju, Slavoniju, Srijem i banku Hrvatsku i prikupljao jezično i folklorno blago, ali ga je objavio pod srpskim imenom. Od 1825. živi uglavnom u Beču. Imao je velike zasluge za stvaranje modernog srpskog jezičnog standarda: umjesto starocrkvenoslavenskog jezika uvodi u književnost živi pučki jezik štokavskoga govora, reformira ćirilicu, pojednostavljuje pravopis na fonološkoj osnovi, a proklamirana načela primijenio je i u praksi (*Srpski rječnik*, 1818. i 1852., prijevod *Novoga zavjeta*, 1852.). Njegov pravopis i „narodni jezik“ srpska vlada je uvela 1868. Imao je veliku ulogu i na formulaciju velikosrpskih programa uvodeći umjesto protonacionalne pripadnosti Srpskoj pravoslavnoj crkvi kao odrednicu srpstva štokavski govor, čime je Srbima proglasio Hrvate u Slavoniji, Dubrovniku i Bosni i Hercegovini, preuzimajući ujedno sveukupnu njihovu kulturnu baštinu i posredujući ih srednjoeuropskim i zapadnoeuropskim kulturnim krugovima kao srpsku. Svoju jezičnu teoriju, o srpskome podrijetlu svih Hrvata koji govore štokavskim narječjem i srpskom imenu kao praimenu svih Slavena, Karadžić je iznio u spisu *Srbi svi i svuda*, napisanom 1836., kasnije tiskanom u djelu *Kovčević za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona* (Beč, 1849.). Svoja jezična shvaćanja uglavnom je preuzeo od srednjoeuropskih slavista Pavela Josefa Šafárika (Šafárika) (1795.-1861.), Josefa Dobrovskoga (1753.-1829.), Franca Miklošiča (1813.-1829.) i J. Kopitara (1780.-1844.). Tezu u srpskom imenu kao praimenu svih Slavena preuzeo je iz Šafárikova djela *Über die Abkunft der Slawen*, (Ofen (Budimpešta), 1828.) i *Slovanské starožitnosti*, sv. I., (Prag, 1837.); sv. II., (Prag, 1862.-1863.). Šafárik je od toga mišljenja kasnije odustao. Osim obilja povijesnih, zemljopisnih i statističkih netočnosti, Karadžićev spis *Srbi svi i svuda* odlikuje snažno izražena velikosrpska tendencija. Vidi: *Hrvatska enciklopedija*, 5. sv. (Zagreb, 2003.), 510. Povjesničari su uglavnom suglasni glede ocjena o velikosrpskim značajkama spisa *Srbi svi i svuda* i njegovu snažnom utjecaju na razvoj i formulaciju velikosrpskih političkih programa. Istraživač temeljnih značajki nacionalizama kod Hrvata i Srba, Wolf Dietrich Behschnitt došao je do zaključka da spis *Srbi svi i svuda* prožima velikosrpska ideja, koja se u njemu javlja kao jezično-kulturno velikosrpstvo, ali i kao osnova za razvoj iredentističkog i hegemonističkog političkog srpskog nacionalizma. Vidi: W. D. Behschnitt, *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830-1914, Analyse und Typologie der nationalen Ideologie*, (München, 1980.), 77.

²⁰⁸ Đuro Daničić (pr. prez. Popović) (Novi Sad, 4. IV. 1825. – Zagreb, 5. XI. 1882.), hrvatski filolog srpskog podrijetla. Školovao se u rodnom gradu, Požunu (Bratislavi) i Pešti, a zatim je pošao na studij prava u Beč, gdje se pod utjecajem Karadžića i Miklošiča posvetio filologiji.

vatreni temperament, ugodni organ,²⁰⁹ bujnost misli, energija u izražavanju misli činilo je da je jezik Strossmayerov bio individualno savršen alat njegova govorničkoga talenta ma kojega naroda jezikom govorio i ma koliko se malo obazirao na gramatiku toga jezika.

Filologija nije bila njegova struka, njegova etimologična tumačenja izgledala su često kao da se šali, najvolio je od svih znanosti matematiku. Ja sam mu priznao da mi matematika nije nikad jasna bila a on mi reče: kad se matematičnim problemom bavim onda mi je kao da sam iz mraka stupio u sjajno rasvjetljenu dvoranu. Bio je u školastičnu filozofiju²¹⁰ vrlo dobro upućen i teološko mu je oružje bilo vazda pri ruci. Rado je pripovijedao o teološkim doktorskim disputacijama kako su ga se kandidati bojali pa k njemu dolazili da se upute, pa kako im je on argumente davao. Jedan od njih htio ga je ozbiljno opovrgavati na temelju Schleiermacherove filozofije. Neda se oponašati kako je još iza toliko decenija prezirno govorio o tom protivniku kojega je smotao

Karadžiću je godinama bio znanstveni suradnik i pomogao mu da borbu za reformu srpskog književnog jezika vodi na stručnoj razini onodobnog jezikoslovlja. Od 1856. knjižničar i profesor u Beogradu, 1866. pozvan u Zagreb za tajnika Akademije u osnutku. Od 1873. bio je profesor na beogradskoj Velikoj školi, a 1877. vratio se u Zagreb i zasnovao rad na velikom Akademijinom rječniku i izdavanju njegova prvoga sveska (1882.). Tim svojim radom, kao i radom na prijevodu *Staroga zavjeta*, koji će uvelike utjecati na hrvatsko prevoditeljstvo, snažno je utjecao na nastanak škole tzv. hrvatskih vukovaca. Sa znanstvenog stajališta neprihvatljiva je bila činjenica da je iz Akademijina rječnika izostavio kajkavsku književnost i zanemario razvoj hrvatskoga književnog jezika svoga doba. U Karadžićevu je duhu zasnovao srpsku filologiju: gramatiku, povijesni rječnik i dijalektologiju. Vidi: *Hrvatska enciklopedija*, 3. sv., (Zagreb, 2001.), 23.

²⁰⁹ Vidi bilj. 65.

²¹⁰ U filozofiju skolastike. Skolastika (grč. *σχολή*; *scholē* – škola). Filozofska i teološka metoda poučavanja u kršćanskim školama europskog Zapada, prvo onima u sastavu samostana, zatim u katedralnim školama te naposljetku na sveučilištima, u rasponu od 9. do 15. stoljeća. Kao filozofski sustav težila je pomirenju antičke, prvenstveno Aristotelove filozofije s kršćanskom teologijom, posebice u formulaciji i izricanju dogmi i dokaza vjere. U skolastici su se sjedinili antički logičizam i kršćanski nauk, a u njezina najistaknutija predstavnika Tome Akvinskoga to se sjedinjenje ostvarilo do te mjere da se može govoriti o kršćanskom aristotelizmu ili „aristoteliziranom kršćanstvu“. Skolastička metoda naučavanja najčešće je bila određena formalističkim dedukcijama. U školskoj nastavi učitelj (*magister*) čitao je i komentirao tekst (*lectio*), a o važnijim pitanjima vodile su se rasprave (*disputatio*). Iako je srednjovjekovna škola prema svome obrazovnom *curriculumu* obuhvaćala gramatiku, dijalektiku i retoriku (*trivium*) te geometriju, aritmetiku, astronomiju i muziku (*quadrivium*), obuhvativši time sedam antičkih slobodnih umijeća – *septem artes liberales* – u skolastičko vrijeme na prvo mjesto je došla dijalektika ili logika u službi teologije, koja je privlačila najveće duhove doba. Vrhunac skolastičke misli predstavljaju Roscelin iz Compiègne, Anselmo Canterburyjski, Guillaume de Champeaux, Petar Abélard, Albert Veliki, Toma Akvinski i John Duns Scotus („sedmorica doktora“). Vidi: *Hrvatska enciklopedija*, 9. sv., (Zagreb, 2007.), 832.-833.

i na kukavni uzmak prisilio.²¹¹ O fizici smo se jedanput razgovarali. Biskup je branio teoriju o emanaciji svjetla, a ja undulaciju.²¹² Bio sam dobro upućen jer sam za filozofski rigoroz fiziku dobro proučio. Kad sam mislio da sam ga pobijedio – nasmijao se pa rekao da mi je samo protuslovio jer je htio vidjeti da li sam ja optiku dobro proučio.

Inače nije bilo probitačno protusloviti mu. Kad sam se kao svaki dan popodne šetao s njim i to brzim korakom na dalje putove, došli smo na povratku na politički razgovor a on mi je svoj jugoslavenski program razvio.²¹³

Ja sam njemu pripovijedao svoj doživljaj u Beču kad sam htio u jugoslavensko djačko društvo sjediniti hrvatsko, srpsko i slovensko društvo. Rekao sam da mi se prema tadašnjemu mojemu iskustvu čini jugoslavensko jedinstvo nemoguće. On me je – baš na ulazu prema Monte Pinchio –²¹⁴ ostavio naprečac sama na ulici, okrenuvši se i otišavši srdito. Na večer je ipak opet došao na tarok²¹⁵ partiju k nama.

Biskupa Strossmayera mogu na temelju mnogogodišnjega intimnoga saobraštaja²¹⁶ karakterisati evo ovako: Temeljna nota njegova karaktera je dobrota ali je začinjena velikom porcijom strastvene samovolje, koja ruši, razbija i uporno progona sve i svakoga ako joj se usprotivi. Biskup je o svojoj materi, rodod Paulić,²¹⁷ često pripovijedao da je bila izvanredno blaga i dobra žena, dok mu je otac bio naprasit, strastven i brutalan, energičan kirijaš, za kojega se je općenito i javno govorilo da je krao konje. Pače pripovijedalo se da su, u vrijeme kad je on živio kod svoga sina u biskupskom dvoru, dolazili ljudi kadkad tražiti ukradjene konje u biskupskoj štali.

²¹¹ F. Schleiermacher. Vidi. bilj. 87. Proturječi ranijem opisu iz *Uspomena o biskupu Strossmayeru* (Prilog 1.) prema kojemu se drugi disputant toliko bojao Strossmayera da mu je prije rasprave pokazao svoje prigovore, a Strossmayer mu je, spašavajući ga od kompromitacije, ispravio radnju i pomogao izraditi argumente kojima će ga u raspravi pobijati.

²¹² Od *unda* (lat.), val. U fizici titranje ili valovito gibanje (svjetlosti). Usp. bilj. 91.

²¹³ Za vrijeme zajedničkog boravka u Rimu. Uz Kršnjavoga je bila njegova prva supruga Mina Fröschl.

²¹⁴ Dio Rima s kojega se pruža panoramski pogled na grad. Vidi o tome također u Prilogu 3. Fragment uspomena o Strossmayeru I.

²¹⁵ Vrsta kartaške igre (tri osobe, sedamdeset osam karata).

²¹⁶ Saobraćanja, druženja, komunikacije.

²¹⁷ Proturječi ranijim navodima da je djevojačko prezime Strossmayerove majke bilo Erdeljac, dok se njezina kuća/obitelj općenito zvala Klarićeva. Vidi bilj. 78.

Zanimljivo je bilo motriti kako su se u biskupovom karakteru kraj matrine dobrote opažali izrazita svojstva energije, strastvenosti, naprasitosti i brutalnosti.²¹⁸ Tek je²¹⁹ biskup vazda i da je bio siromašan ostao uzor poštenju.

U tom je pogledu karakterističan njegov doživljaj dok je bio profesorom u bečkom Augustineumu.²²⁰ Bilo je to godine 1848. Windischgrätz²²¹ je opsjedao Beč. Kako je navala imala uslijediti poglavito sa južne strane a Augustineum je bio blizu gradskoga bedema, to je bilo očekivati da će biti opasno stanovati u tom zavodu. Jedan biskupov kolega odlučio je zato ukloniti se pogibelji te maknuti iz Beča u okolicu što su u ono vrijeme mnogi Bečljani učinili. Taj Strossmayerov drug bojao se je ponijeti sav svoj novac sa sobom pa ga je povjerio kolegi Strossmayeru. Ovaj je ostao u Augustineumu a novac

²¹⁸ U pokušaju objašnjenja Strossmayerova čudljiva ponašanja, naglih oscilacija u raspoloženju i silovitih reakcija u pojedinim situacijama, najčešće kada bi se osjetio izdanim ili kada bi naišao na protuslovljenje, P. Strčić je iznio zanimljivu i originalnu hipotezu, naime, da se nije radilo o osobitosti njegova karaktera, nego o medicinski uvjetovanoj pojavi, osjetljivosti želuca od koje je patio gotovo cijeloga svoga, inače vrlo dugoga života: „Prema onome što sam do sada utvrdio – moralo se raditi o težim želučanim, zdravstvenim problemima. Naime, nitko nije sa znanstvenog stajališta proučio o čemu se to radi, no, iako nisam stručnjak, za ulkus sam odavno čuo, a i mnogo mojih prijatelja i poznanika boluje od čira na želucu; i svi su, u načelu, „živahnijega“ ponašanja. Stoga smatram da sadržaji ‘hirovitoga’ i čudljiva Strossmayerova ponašanja nisu toliko izvicali iz njegove prirode, već zbog čistih želučanih tegoba, možda upravo zbog čira na želucu; s time u vezi možda su i nagle (...) oscilacije u odnosu prema drugima i u ponašanju općenito.“ P. Strčić, „Josip Juraj Strossmayer danas“, *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin*, (2006.), br. 16-17, 131., bilj. 33.

²¹⁹ Umjesto je trebalo bi stajati *bi* (kondicional).

²²⁰ Augustineum, carsko-kraljevski zavod za izobrazbu biskupijskih svećenika, smješten u samostanu sv. Augustina kraj istoimene dvorske crkve u Beču. Djeluje od 1816. do 1920. Nazivan je i Frintaneum po svome začetniku, dvorskom župniku i prvom ravnatelju Jakobu Frintu (1766.-1834.), koji je, kao pristaša bečkog katoličkog preporoditelja sv. Klemensa Marie Hofbauera, dopuštenje za otvorenje kolegija i stipendije za darovite gojence dobio od austrijskog cara Franje I. U toku od tri godine gojenci iz svih biskupija Habsburške Monarhije trebali su postići doktorat, a mogli su pohađati predavanja i na ostalim fakultetima. Ustanova je imala za cilj odgojiti za Monarhiju visokoobrazovane svećenike, koji će djelovati kao profesori, ravnatelji sjemeništa, kanonici i biskupi. Od približno 1000 pitomaca Hrvata je bilo oko 130, a među njima su najznačajniji I. M. Škarić, J. Dobrila, J. J. Strossmayer, J. Carić, F. Rački, A. Franki, A. Bauer, K. Dočkal i dr. O povijesti zavoda vidi: Walter Goldenits: *Das höhere Priester-Bildungsinstitut für Weltpriester zum hl. Augustin in Wien oder "Das Frintaneum" bzw. "Das Augustineum"*. Dissertation, Univ. Wien 1969.

²²¹ Alfred Windischgrätz (Bruxelles, 11. V. 1787. – Beč, 21. III. 1862.), knez, austrijski vojskovođa. Od 1804. u habsburškoj vojnoj službi. Kao glavni zapovjednik austrijskih vojnih snaga u Češkoj (od 1840.) ugušio je ustanak u Pragu (1848.), a kao vrhovni zapovjednik sveukupne austrijske vojske izvan Italije suzbio je iste godine revoluciju u Beču, a polovicom prosinca 1918. krenuo protiv pobunjenih Mađara i zajedno s hrvatskim banom Josipom Jelačićem u siječnju 1849. zaposjeo Budimpeštu. Za vojničke zasluge bio je 1848. imenovan feldmaršalom. Pobijedivši Mađare kraj Kapolne u veljači 1849., pretrpio je poraz kod Gödöllöa, zbog čega je u travnju 1849. bio opozvan. Vidi: *Hrvatska enciklopedija*, 11. sv., (Zagreb, 2009.), 605.

je sakrio u veliku vazu, kojom je peć u njegovoj sobi na vrhu urešena bila. Došlo je napokon i do bombardementa.²²² Bombe su padale i u Augustineum i to tako često, da su svi stanovnici Zavoda utekli, među njima i Strossmayer. Kad je dospio na sigurno mjesto sjetio se je na svoj užas da je u vazi na peći zaboravio novce svoga druga koje je tamo spravio bio. S mjesta se vratio u Augustineum pa u svoju sobu, prem[da] su bombe padale i svaki čas bilo očekivati da će se srušiti zgrada. Spasio je novce svoga druga te mu ih je poslije bune predao.

Za vrijeme opsjedanja Beča slao je Strossmayer po nekomu mladomu Srbinu vijesti iz opsednutoga Beča banu Jelačiću, koji se je Windisgrätzovoj vojsci pridružio bio. Još dok mi je to pripovijedao zgražao se od uspomene u kakovoj je pogibelji bio. Njegov život bio je u ruci toga Srbina. Govorio je s izrazom zahvalnosti o tomu čovjeku koji nije krenuo vjerom.

Pripovijedao mi [je] da je kasnije isti taj čovjek u Djakovu htio pohoditi biskupa, nu da ga nije primio, ne znajući da je to onaj njegov povjerenik pouzdanik²²³ u Beču. Čini se da je htio tražiti od biskupa pomoć. Kasnije je biskup doznao da je to bio onaj Srbin iz Beča pa je još u razgovoru samnom žalio što mu je izmakla zgoda da ga nagradi.

Energija, koju je biskup od svoga oca baštini bio, izražavala se je djelotvorno na razni način. Među ostalim i u tomu da je bio izvrstan lovac, a očevi nagoni glede konja u tomu da je velikim troškom uzdržavao cijelu ergelu za konje arapske pasmine. Bio je izvrstan jahač pa je najvolio jašiti najvatrenije pastuhe. Jedino je stoga razloga žalio što iz političkih razloga nije mogao prisustvovati ugarskoj krunidbi jer mu je izmakla zgoda da magjarskim biskupima pokaže kako hrvatski biskup jaši.²²⁴ Svi biskupi naime kod krunidbe s krunom sv. Stjepana, jaše u podpunom biskupskom ornatu pod infulom.²²⁵ Smijući se posprдно pripovijedao mi je da su dva stara debela magjarska biskupa skljižnuli sa svojih konja prem[da] su ih sluge sjedne i druge strane držali.

Kao lovac bio je vrlo smion. Pokazao mi je fotografiju silnoga vepra, kojega je iz puške ubio u čelo. Pripovijedao mi je, da je taj vepar mnogo štete načinio pa da su priredili velik lov na njega. Na mjestu kamo su ga tjeraoci imali dotjerati bio je na nekom stablu priredjen od grana kao nekaki balkon

²²² Preuzeto iz talijanskog jezika. *Il bombardemento* (tal.), pucanje, obasipanje mecima, bombardiranje.

²²³ Riječ *povjerenik* preinačena u *pouzdanik*.

²²⁴ Usp. Prilog 3. Kršnjavi Isidor: Fragment uspomena o Strossmayeru I.

²²⁵ *Infula* (lat.), prvotno poveznica oko glave starorimskih svećenika i svećenica (vestalki) kao znak nepovredivosti njihove osobe i dostojanstva. Danas: biskupska kapa, mitra (kod katolika).

za biskupa, da vepra odanle ustrijeli. Kad se je čulo da se tjeraoci približuju i da će do skora vepar izaći na čistinu – učinilo se biskupu nedostojno da on dočeka vepra na stablu. Sišao je, pošao vepru u susret i sigurnom ga je rukom ustrijelio tanetom.

Jednog dana odvezli smo se u zvjerinjak gdje su potjerali jelene i biskup ih je dočekaao. Kad su pojurili prilično daleko od nas, biskup je ispalio ali nije pogodio. Silno se je razljutio i tvrdio da su mu šumari metnuli patronu bez kuglje u pušku, jer da je nemoguće e²²⁶ pa ne bi pogodio jelena.

Pripovijedao mi je da [je] jednom zgodom susreo glasovitoga razbojnika Maxima.²²⁷ Po biskupovom pripovijedanju bio je to zanimljiv doživljaj. Ja sam napisao o tomu feljton ali sam ga dao čitati prije no ga štampam kanoniku Račkomu. Taj mi je zlovoljno rekao da se taj događaj nije tako zbio kako ga je biskup pripovijedao, da je sam Rački bio prisutan kod te zgone. Nije mi htio reći kako je u istinu bilo. Zato neću tu biskupovu pripovijest bilježiti. Bit će da je malo retuširao.

Drugi događaj s razbojnicima mi je biskup pripovijedao. Pustaje²²⁸ naval[li] su u biskupsko sjemenište pa su orobili blagajnu.

²²⁶ e, umjesto a da.

²²⁷ U Slavoniji, posebice u Požeškoj županiji, vladala je pedesetih godina 19. stoljeća velika nesigurnost zbog hajdučkih četa i razbojnika. Na glasu je bila četa harambaše Maksima Bojanića, koji je punih jedanaest godina (1851.-1862.) bio strah i trepet bogatoj vlasteli, župnicima i svim imućnijim stanovnicima na prostoru od Psunja do Krndije. Bojanić je otišao u hajduke da izbjegne vojničku obvezu. Julije Kempf je ustvrdio da nije bio „krvolok“ te da je i dvojicu svojih hajduka ubio zbog okrutnih nedjela. Vidi: J. Kempf, Požega. *Zemljopisne bilješke iz okoline i prilozi za povijest slob. kr. grada Požege i Požeške županije*, Požega, 1910., 305. Uvođenje izvanrednih mjera i raspisivanje nagrada dalo je prve zapaženije rezultate u borbi protiv hajdučije. Nakon raspisane nagrade od tisuću forinti za Maksima Bojanića, Tošu Markovića, Đoku Ratkovića, Joku Jagodića i druge, većina njih bila je uhićena. Maksima Bojanića je u svojoj zadružnoj kući u selu Milivojevcima podno Papuka ubio vlastelinski lugar I. Kukić, koji je bio u službi grofa Josipa Jankovića. Priče o Maksimu, koji je, za razliku od nekih drugih hajduka, pljačkao samo imućnije, bile su vrlo žive u narodu požeškoga kraja, posebice o Maksimovoj špilji na Jankovcu, u kojoj se skrivao od potjera. Na njega su se osvrnuli i mnogi istaknuti suvremenici, među kojima i Mihovil Pavlinović, jedan od čelnika Narodne stranke u Dalmaciji, koji je 1864. sa Strossmayerom putovao po Slavoniji te u svome djelu *Puti* (Zadar, 1888.), str. 49. Maksimu unatoč njegovu protuzakonitom djelovanju priznao svojstvo niveliranja socijalne nejednakosti: „Bijaše strašilo spahijam, ponos šijakom (seljaci katolici oko Požege, op. Z. G.) za koje je višeokrat i porez podmirivao (...).“ Vidi o tome opširnije: Dragutin Pavličević, „Hajdučija u Hrvatskoj 60. godina 19. stoljeća“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu* (1987.), 20. sv., 129.-158.

²²⁸ Pustahija, razuzdan, tvrdoglav, nepokoran čovjek, razbojnik, drumski razbojnik, bandit.

- „A gdje ste Vi bili?“ zagrmio je biskup uplašenom poglavici²²⁹ sjemeništa.

- „Kleknuo sam na klecalo pa sam se Bogu molio!“

- „Vi ste prokleti magarac, trebali ste u pomoć zvati.“

Dok je biskup to živahno pripovijedao, još se je od uspomene razljutio pa viknuo ko da plašljivi poglavica seminišta²³⁰ pred njim stoji. Morao sam se slatko nasmijati tako da se je napokon i biskup počeo smijati. Ova reakcija biskupova na pouzdanje seminišnoga prefekta u božju pomoć, bila je u skladu s njegovim shvaćanjem molitve.

Jednoga dana sjedio sam s biskupom u razgovoru pred njegovom oranžerijom.²³¹ Jedno dvadeset koračaja daleko od nas sjedio je biskupov tajnik Cepelić²³² s drugim mladim svećenikom pa su zajedno recitirali breviarium.²³³ Biskup ih je malo motrio pa onda reče: „Eto gledajte ovu dvojicu. Koliko se vremena gubi tim molitvama. Ja sam s dragim Bogom za pet minuta gotov. On zna što meni treba. Ni ja ne mogu trpiti kad mi kakav molitelj u audijenciji na dugo i široko razlaže što hoće. Taj breviarium je za redovnike koji nemaju drugoga posla pa ga mogu recitirati.“

Oni koji su oko biskupa bili u njegovoj visokoj starosti,²³⁴ kažu da se je jako mnogo Bogu molio, a kanonik Pejakić²³⁵ veli, da je neko želježno propelo

²²⁹ Poglavica (arh.), poglavar.

²³⁰ Slavonska ikavica, ponekad su je upotrebljavali i Strossmayer i Kršnjavi.

²³¹ Od franc. *orangerie*, vrtni staklenik.

²³² Milko Cepelić (Vuka, 21. IX. 1853. – Đakovo, 26. III. 1920.), hrvatski etnograf. Teologiju je studirao u Đakovu, gdje je zaređen 1877. Od 1878. obnašao dužnost ceremonijara, tajnika biskupa Strossmayera i knjižničara dijecezanske knjižnice, a potom je bio đakovački župnik i dekan od 1894. do 1910. Imenovan je papinskim komornikom 1888., apostolskim protonotarom 1901. i kanonikom Bosansko-đakovačke i srijemske biskupije. Suosnivač je prvoga osječkog dnevnika *Narodne obrane* (1892.), koji je imao važnu ulogu u političkom životu Slavonije. Proučavao je hrvatski narodni život i običaje u Slavoniji te ostavio bogatu zbirku tkanina i vezova koja se čuva u Etnografskom muzeju u Zagrebu (1919.). Zajedno s Matijom Pavićem objavio je monografiju pod naslovom *Josip Juraj Strossmayer, biskup bosansko-đakovački i sriemski* (Zagreb, 1900.-1904.). Vidi: *Hrvatska enciklopedija*, 2. sv., (Zagreb, 2000.), 489.

²³³ *Breviarium* (lat. – kratak popis, pregled), brevijar, knjiga molitava, lekcija i pjesama za svećenike, časoslov.

²³⁴ Odnosi između biskupa Strossmayera i Kršnjavoga prekinuti su 1884. po stupanju Kršnjavoga u Khuenovu režimsku Narodnu stranku, dakle 21 godinu prije Strossmayerove smrti. Strossmayer je tada bio u sedamdesetoj godini života.

²³⁵ Petar Pejakić (Morović, 8. VIII. 1865. – Đakovo, 6. VI. 1943.). Pučku školu polazio je u rodnom mjestu i u Mitrovici, a gimnaziju u Vinkovcima. Godine 1892. došao je u Bogosloviju u Đakovu. Zaređen za svećenika 1894. Zatim je bio duhovni pomoćnik u Đakovu i kateheta u Rumi, odakle odlazi na više teološke studije u Beč (1896.-1898). Tu se teško

neprestano cjelivao i kroz usta provlačio kao kakovu frulu. Nekoć prelat nalik renaissance prelatima²³⁶ na konju i u lovu, pao bi na šetnji ravno preda se licem ravno u zemlju. Znao bi reći da je od 86 godine dalje osjećao e da se nešto u njegovoj glavi mijenja. Kod seciranja se našlo da mu je u nutarnjoj strani lubanje izrasla neka kvrga koja je na mozak tištila.

Njegov nazor o molitvi i breviaru nije bio izraz kakovoga racionalizma. On je skroz romantičan bio. U mladosti dok je bio klerik javili su mu da je neki njegov drug u Osijeku umro. Vrativši se u ferijama kući sastao ga je živog. Silno se je uplašio te je bio uvjeren da je pred njim u pol bijela dana duh njegova pokojna prijatelja. Zaboravili su mu naime javiti da prijatelj nije umro nego da je ozdravio.²³⁷

Blizu tomu shvaćanju je biskupov način mišljenja i u slučaju gdje su mu javili da duh pokojnoga biskupa Matića²³⁸ obilazi pjevajući svete crkvene pjesme u pol bijela dana po skelama djakovačke katedrale, koju su još gradili. On mi je to saopćio [s] primjedbom, da je dao za mir Matičeve duše misu čitati. Uzeo je da se Matičev duh nije smirio valjda zato što mu je gledom na gradnju crkve mnogo neprilika činio prigovarajući mu radi prevelike crkve u tako malo mjesto kakovo je Đakovo i radi prevelikih troškova.

Rekao sam da je biskup od svoga oca baštiniio i zlih svojstava – veliku strastvenost, koja se je znala izvrći u brutalnu surovost i veliku nepravdu. Osobito je u političkoj borbi bio strašan. Svojim svećenicima gledao je kroz prste sve moguće pogreške samo ako su pristajali uz njega u njegovoj neprestanoj borbi protiv svake vlade. One pako na koje je samo sumnja pala da simpatišu s biskupovim političkim protivnicima progonio je nesmiljeno.

razbolio te zamolio poglavare da ga povuku, a kada su oni to odbili, na svoju se ruku vratio kući. To se, međutim, nije odrazilo na njegovo napredovanje u službi. Najprije je imenovan prebendarom stolne crkve u Đakovu, zatim prefektom Bogoslovnog sjemeništa i profesorom latinskog i grčkog jezika na Bogoslovnom liceju (1899.-1902.) te tajnikom biskupa Strossmayera. Za vrijeme biskupa Krapca postao je upravitelj biskupske kancelarije i kanonik (1913.). Bio je rektor sjemeništa (1914.-1915.). Umro je kao kanonik lektor. Vidi: Anto Pavlović, „Poglavari Bogoslovnog sjemeništa u Đakovu“, 373.

²³⁶ Prelatima (crkvenim velikodostojnicima) renesanse (franc. *renaissance*).

²³⁷ U ranijem tekstu Kršnjavi govori o Strossmayerovoj paničnoj reakciji prilikom susreta s ujakom, o kojemu je netom primio vijest da je umro, a ne o prijatelju. Vidi: Prilog 1. Isidor Kršnjavi: *Uspomene na biskupa Strossmayera, Prinos savremenoj historiji*. Očividno nije uspoređivao svoje rukopise o Strossmayeru te su se nakon više godina potkrale pogrešne, odnosno kontradiktorne tvrdnje vezane uz pojedine događaje.

²³⁸ Vidi: Prilog 1. Isidor Kršnjavi: *Uspomene na biskupa Strossmayera, Prinos savremenoj historiji*. Vidi također bilj. 79.

Navest ću jedan eklatantan slučaj. August Lobmayer²³⁹ bio je jedan od najfinijih i najinteligentnijih svećenika Djakovačke biskupije. Jedna upravo rijetka pojava. Dok je A. Lobmayer bio kapelanom kod rumske župnika osamdesetogodišnjega Vicze-a,²⁴⁰ starog unionista iz doba prije 1848. godine, inauguriran je u monarkiji dualizam, te je imenovano Andrassyjevo ministarstvo. Stari Vicze dao je, kao mnogi stari unioniste, izražaja svojoj radosti tim da je sve prozore župnoga stana dao rasvijetliti. Imao je dva kapelana. Lobmayerova soba imala je prozore na ulicu dakle su i ti bili rasvijetljeni. Drugi kapelan imao je sobu na dvorište njegovi prozori dakle nisu rasvijetljeni bili. Lobmayer bio je rodom iz Rume pa je bio pače u nekakovom srodstvu sa župnikom Viczeom koji ga je vrlo rado imao. Stoga mu je drugi kapelan bio jadan pa je upotrebio zgodu te rasvjete da Lobmayera izgrize iz rumske župe. Napisao je u *Obzoru* (ili *Pozoru*) dopis iz Rume u kojemu je Lobmayera denunciirao kao magjarona jer su i njegovi prozori rasvijetljeni bili na dan imenovanja magjarskoga ministarstva.

To je bilo dovoljno za biskupa Strossmayera da Lobmayera uzme na nišan. Kad se je župa u Nuštru ispraznila bila preporučio je neko grofu Khuenu, nuštarskomu vlastelinu²⁴¹ Lobmayera za župnika a on mu je kao patron župe dao „presenta“.²⁴²

Lobmayer još nije imao župničkoga ispita pa se je odmah za taj ispit javio, da može zatražiti potvrdu biskupovu i nastupiti službu nuštarskoga župnika. Biskup pozvao je kanonika Radića,²⁴³ predsjednika ispitne komisije k sebi pa mu je naložio da na ispitu mora relegirati²⁴⁴ Lobmayera. Kanonik Radić bio je prije vinkovački župnik a Lobmayer bio je kao vinkovački gimnazijalac

²³⁹ August Lobmayer, privremeni upravitelj župe u Erdeviku 1873. Nedostaju enciklopedijske i leksikografske jedinice s osnovnim podacima o njegovu djelovanju.

²⁴⁰ Martin Vicze (Vukovar, 23. X. 1791. – Ruma, 12. V. 1884.). Zaređen za svećenika 1815. u Peču. Rumskim župnikom imenovan je dekretom od 10. V. 1824. Upravljaio je punih 60 godina rumskom župom. Vidi: [PDF] *384 14 Nachbetrachtung 14. 1 Rumaer in aller Welt*, 414., tagtag.com/zupa-ruma/povijest.

²⁴¹ Hrvatsko-slavonski ban grof Khuen Héderváry imao je veliki obiteljski posjed u Nuštru u Slavoniji.

²⁴² Od franc. *prèzent*, mn. *prèzenātā*, dar, poklon. Ovdje u smislu podjeljivanja prava na župu od strane patrona.

²⁴³ Ivan Radić (Vinkovci, 16. V. 1862. – Zagreb, 2. VI. 1929.). U rodnim Vinkovcima završio je osnovno i srednje školovanje, a zatim je poslan u Beč u zavod Pazmaneum na bogoslovne studije. Za svećenika je zaređen 1885. Potom je bio kapelan u Vinkovcima, Indiji i Osijeku te kateheta u Osijeku, profesor povijesti i grčkog jezika i prefekt u Bogoslovnom sjemeništu (1888.-1902.) u Đakovu. Od 1902. do 1929. bio je župnik u Otoku. Zbog svojih zasluga imenovan je dekanom u otočkom dekanatu i arhidakonom gornjega Srijema. Vidi: Anto Pavlović, „Poglavari Bogoslovnog sjemeništa u Đakovu“, 423.

²⁴⁴ Relegacija (od lat. *relegare*), isključenje iz škole, osobito visoke, izgon, protjerivanje, odstranjenje. Ovdje: odstraniti, srušiti na ispitu.

kod njega na košti²⁴⁵ i kvartiru.²⁴⁶ Radić ga je poznao kao darovitoga i marljivoga djaka pa je odgovorio biskupu da će Lobmayer sigurno dobro spreman doći na ispit. Biskup je [na to] ipak zapoviedio da Lobmayer svakako ima biti reprobiran makar i sve znao.²⁴⁷ Radić je na to položio svoju čast kao predsjednik ispitnoga povjerenstva.

To je biskupa silno uvrijedilo i srdilo. Još poslije Radićeve smrti spominjao je biskup [s] negodovanjem nepriliku koju mu je Radić priredio tim korakom.

Na to je biskup naložio prof. Liebaldu²⁴⁸ da ispitna komisija ima Lobmayera relegirati. Liebaldu je to bilo vrlo mučno jer je bio Lobmayerov konškolarac²⁴⁹ i prijatelj. On se je Lobmayeru ispričao ali ga je komisija zbilja reprobirala. Tim je za njega Nuštarska župa izgubljena bila, morao je vratiti „presenta“. Strossmayer mu je obećao da će mu dati koju župu svoje kolature.²⁵⁰

Kad je župa u Erdeviku ispražnjena bila podielio je Strossmayer tu župu Lobmayeru te ga dispenzirao²⁵¹ od ponovnoga polaganja ispita. U Erdeviku nije bilo crkve, služba božja obavljala se u nekakvoj privatnoj kući. Biskup je Lobmayeru obećao bolju župu ako se pobrine da se u Erdeviku sagradi crkva.

²⁴⁵ Od njem. *die Kost*, hrana.

²⁴⁶ Quartier (franc.), stan, nastamba, logor (vojnički).

²⁴⁷ Reprobacija (od lat. *reprobare*, ispitivati), odbacivanje, zabacivanje, neodobravanje, *škol.*, popravni ispit. Reprobirati, uputiti đaka na popravni ispit, oboriti na prvom ispitu.

²⁴⁸ Julijo Liebald (Dombovar, Ugarska, 1839.- ?). Profesor crkvene povijesti na Đakovačkom biskupijskom liceju. Došao je najprije u đakovačko Sjemenište, a zatim studirao na Bečkom sveučilištu kao pitomac carskog zavoda sv. Augustina. Bavio se i znanstvenim radom te je objavio više studija iz područja prava i moralne teologije. Bio je kandidat biskupa Strossmayera za katedru moralne teologije na Bogoslovnom fakultetu u Zagrebu. U Đakovu je predavao do 1873. kada je imenovan za župnika u Bošnjacima. Vidi: Andrija Šuljak, „Studij crkvene povijesti i patologije“, *Diacovensia* 1 (1996.), 989.

²⁴⁹ Suučenic, kolega iz škole.

²⁵⁰ Kolatura, isto što i patronat.

²⁵¹ Od lat. *dispensare*, oprost, oslobođenje od obveza ili propisa (crkvenih) u pojedinim slučajevima. Uopće dopuštanje ostvarenja nekoga prava unatoč postojećim zabranama.

Lobmayer je u istinu tu biskupovu želju izpunio te postigao da se je po Bolléovom²⁵² crtežu sagradila tamo lijepa župna crkva.²⁵³

Strossmayer nije iskupio svoga obećanja, Lobmayer je umro kao erdevički župnik. Ovaj eklatantni slučaj poznat mi je u potankosti – jer mi je A. Lobmayer bio dobar znanac.

Bilo je takovih slučajeva i više pa su se svećenici djakovačke biskupije žacali zamjeriti se Strossmayeru te su ga slijepo slijedili, prem[da] mnogi nisu odobrali njegovo prkosno držanje. Za vrijeme Mažuranićeve vlade mnogi su mu upravo zamjerali što je i protiv ovoga bana bio u opoziciji.

On mi je često pripovijedao kako se je u Mažuraniću prevario on i svi koji su ga preporučili kod dvora za [kancelara i] bana. Kazivao je da su držali e je²⁵⁴ Mažuranić pod Deakom²⁵⁵ kao državni odvjetnik bio pasivan iz potaj-

²⁵² Hermann Bollé (Köln, 18. X. 1845. – Zagreb, 17. IV. 1926.), austrijski arhitekt. Nakon završene graditeljske obrtne škole, stupa u atelijer arhitekta H. Wiethasea, gdje se bavio nacrtima crkava i crkvene opreme. Od 1872. studirao je arhitekturu na bečkoj Akademiji i istovremeno radio u atelijeru glasovitog austrijskog arhitekta Friedricha von Schmidta. Godine 1875./76. boravio je u Italiji, gdje je upoznao biskupa Strossmajera i Isidora Kršnja-voga. Godine 1876. dolazi u Đakovo, gdje je Friedrich von Schmidt nakon smrti arhitekta K. Rösnera, preuzeo poslove na završavanju gradnje đakovačke katedrale sv. Petra. Bollé će isprva samo razrađivati Schmidtove projekte za đakovačku katedralu, da bi se s vremenom osamostalio i dio projekta izveo sam. Iste godine kada dolazi prvi put u Đakovo započinje s nadziranjem restauracije zagrebačke crkve sv. Marka po Schmidtovim planovima koji mu povjerava gradnju zgrade Akademije i obnovu zagrebačke katedrale, pa se Bollé 1878. za stalno nastanjuje u Zagrebu. Odmah dobiva narudžbe s raznih strana te započinje intenzivnu arhitektonsku, društveno-kulturnu i pedagošku djelatnost. U povijesnim stilovima restaurirao je i izgradio u Hrvatskoj brojne objekte (zgrade Muzeja za umjetnost i obrt i Obrtne škole; kompleks groblja Mirogoj s neorenesansnim arkadama u Zagrebu, evangelička crkva u Zagrebu i dr.). U duhu romantizma obnavlja i restaurira hodočasnički kompleks u Mariji Bistrici, zagrebačku katedralu i nadbiskupski dvor te više kaptolskih kurija u Zagrebu. Po njegovim nacrtima izvedeni su i detalji zagrebačke urbane opreme, a sudjelovao je u svim važnim pitanjima urbanističkoga oblikovanja Zagreba. Bio je aktivan član Društva umjetnosti, jedan je od osnivača i ravnatelja Muzeja za umjetnost i obrt te Obrtne škole u čijem okviru je osnovao i Graditeljsku školu koju je i vodio pune 32 godine. S učenicima i nastavnicima sudjelovao je na velikim izložbama u svijetu (Trst 1882., Budimpešta, 1885. i 1886, Pariz, 1900.) dobivši više vrijednih priznanja i odlikovanja. Imao je iznimno važnu ulogu u urbanističkome oblikovanju grada Zagreba druge polovice 19. stoljeća. Vidi: *Hrvatska enciklopedija*, 2. sv., (Zagreb, 2000.), 219.-220.

²⁵³ Rimokatolička crkva sv. Mihovila u Erdeviku izgrađena je 1890. u neogotičkom stilu.

²⁵⁴ Da je. Kršnjavi često upotrebljava *e* umjesto *da*.

²⁵⁵ Ferencz Deák (Söjtör, 17. X. 1803. – Budimpešta, 29. I. 1876.). Podrijetlom iz srednjeg plemstva. Nakon svršetka studija prava postaje odvjetnikom. Godine 1832. zastupnik je u Ugarskom saboru, u kojem je 1847., uz L. Kossutha, bio vođa liberalne oporbe. Godine 1848. u prvoj samostalnoj vladi za Ugarsku preuzeo je resor pravosuđa. U kolovozu 1848., uoči hrvatsko-mađarskog rata, zajedno s ministrom Bertalanom Szemereom, predložio je Ugarskom saboru zakonsku osnovu o uređenju odnosa s Hrvatskom. Nakon sloma neopaso-

noga patriotizma pa su se zato mnogomu od njega nadali, ali sad se vidi, da je Mažuranić bio pasivan iz lijenosti. Strossmayer se je silno srdio na nečuveno kunktatorstvo.²⁵⁶ Jednoć ga je pohodio pa ga je našao kako u uredu čita *Život Isusov* od Davida Straussa.²⁵⁷ Biskup da mu je knjigu istrгнуo iz ruke pa ga je psova[o] što troši vrijeme „na čitanje takovih gluposti“.

Tužio se je na Mažuranića da ništa ne može postići kod njega prem[da] mu je Maž.[uranić] na zahvalnost obvezan bio. Mažuranić imao je osim Vladimira starijega sina koji je bio oficir i velika lupača.²⁵⁸ Taj se je banov sin jako zadužio a Mažuranić nije bio kadar da te dugove plati pa je molio Strossmayera da mu pomogne. Biskup je u istinu dugove banovoga sina platio a ban mu se je odužio tim, da mu nikakvu uslugu nije učinio ma što biskup od njega zamolio bio gledom na svoju biskupiju ili svoje imanje.

Držim da je i tu po sredi bila u istinu nečuvena tromost i skrajnji indiferecentizam bana Mažuranića. Ne treba čovjek biti grafolog da već iz Mažuranićeve potpisa razabere njegovu lijenost.

Kako se je Strossmayer prema meni držao, kako se je iz moga velikoga prijatelja pretvorio u mojega najljućega neprijatelja to moram pripovijedati jer dopunjuje karakteristiku Strossmayera ali moram reći da mi je to mučan posao. Meni se je u uspomeni njegova slika pročistila tako da se samo sjećam rado njegovih lijepih svojstava a nastojim zaboraviti što je sve meni učinio. Pače ispričavam ga. Kako je on bio bijesan strančar nije mi mogao nikako oprostiti da sam ja, njegov prijatelj, pristupio stranci njegovih političkih protivnika.

lutizma i uspostave ustavnoga stanja 1860. ponovno zauzima ključno mjesto u političkom životu Ugarske. Godine 1861., reagirajući spomenicom na okružnicu Zagrebačke županije, negirao je pravo Hrvatske na punu samostalnost i neovisnost, ali joj je ipak priznao pravo na „političku nacionalnost“. Na osnovi njegovih prijedloga iz svibnja 1865. došlo je 1867. do sklapanja Austro-ugarske nagodbe, kojom se Habsburška Monarhije konstituirala kao dvojna država. Sudionik je i pregovora u vezi sa sklapanjem Hrvatsko-ugarske nagodbe (1868.). Budući da je njegov prijedlog o djelomičnoj financijskoj samostalnosti Hrvatske naišao na protivljenje u objema delegacijama, odlučio se povući. Vidi: *Hrvatska enciklopedija*, 3. sv., (Zagreb, 2001.), 45.

²⁵⁶ *Cunctator*, *ōris*, m. (lat.) oklijevalo. Prema rimskom diktatoru Fabiju Kunktatoru koji je oklijevao ući u odlučnu bitku s Hanibalom.

²⁵⁷ David Friedrich Strauss (Ludwigsburg, 27. I. 1808. – Ludwigsburg, 8. II. 1874.), njemački protestantski teolog. Do 1836. predavao teologiju u Tübingenu. Polazeći od Hegelove filozofije i povijesno-egzegetske metode držao je da na biblijske iskaze treba gledati kao na mitsko ruho s filozofskom porukom. Razlikovao je povijesnog Isusa („povijesni pojedinac“) i Krista kršćanske vjere (Bogočovjek). Polazeći od Hegelove kristologije („ideja Bogočovjeka“), osporio je mogućnost da se ta ideja može do kraja realizirati u jednome jedinom čovjeku (Isus), već u čovječanstvu kao cjelini. Glavno djelo: *Život Isusov*, obraden kritički (*Das Leben Jesu, kritisch bearbeitet*, Bd. I.-II., Stuttgart, 1835-1836). Vidi: *Hrvatska enciklopedija*, 10. sv., (Zagreb, 2008.), 282.

²⁵⁸ Lumpač, -a, odrpanac, nevaljalac, propalica pijanica. Od njem. riječi *Lump*, *der*; *-en*; *-en*.

To se je dogodilo ovako.

Ivan Vončina²⁵⁹ predstojnik odjela za bogoštovlje i nastavu zavolio me, jer sam mu organizirao i uzorno vodio Obrtnu školu. Već je kod naknadnih izbora, za bana L. Pejacevicha²⁶⁰ htio da [se] u sabor kandidiram, ali je podban barun Živković bio protiv toga. Kad je grof Khuen Hederváry postao banom radilo se o tomu da se u Budimpešti priredi izložba. Trg.[ovačko] obrtna komora je štrajkovala jer su iza Pejacevich.[eva] pada Khuena smatrali kao nekakvog Gesslera²⁶¹ koji je došao ukrotiti Hrvatsku. Vončina mi je iza prve svečane predstave činovničke rekao: „S tim mladim čovjekom dati će se raditi“, a Gf. Khuen je zbilja pokazao više upravne sprema i volje nego ijedan [od] njegovih predšastnika i nasljednika. Gf. Khuen bio je u neprilici glede budimpeštanske izložbe a Vončina ga je upozorio na mene, koji sam samostalno sa H. Bollèom uredio naš pavoljon na tršćanskoj izložbi (1882., op. Z. G.) gdje smo uvelike uspjeli. Gf. Khuen me je dao pozvati i pitao hoću li preuzeti

²⁵⁹ I. Vončina (Novi Vinodolski, 23. X. 1827. – Zagreb, 1. XII. 1885.), hrvatski političar, član i zastupnik Narodne stranke u Hrvatskom saboru. Završio je studij prava u Zagrebu. Godine 1860. bio je načelnik u Karlovcu, a 1861. imenovan je prvim podžupanom Riječke županije. Zbog očitovanja protumadarskih stajališta 1868. je umirovljen. Na području Vojne krajine u Sisku pokrenuo je tiskaru u kojoj je izdavao opozicijske listove *Zatočnik*, *Branik* i *Südslawische Zeitung*, u kojima je kritizirao bana L. Raucha i Hrvatsko-ugarsku nagodbu (1868.). Blisko je surađivao s banom I. Mažuranićem (1873.-1880.). Godine 1874.-1876. bio je gradonačelnik Zagreba te je za njegova mandata na Katarinskom trgu svečano otvoreno Sveučilište u Zagrebu (1874.). Dolaskom L. Pejačevića za bana (1880.) pristupio je režimskoj Narodnoj stranci. Zatim je bio predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu Kraljevske zemaljske vlade (1882.-1885.). Zaslužan je za osnutak Obrtne škole i Kemijskoga laboratorija u Zagrebu (1882.), za useljenje Sveučilišta u Zagrebu u današnju zgradu (1882.), za izgradnju nove zgrade Kraljevske nautičke škole u Bakru (1883.-1884.) i za osnutak Botaničkoga vrta u Zagrebu. Bio je i prvi predsjednik Zagrebačkoga tjelovježbenog društva Hrvatski sokol. Vidi: *Hrvatska enciklopedija*, 11. sv., (Zagreb, 2009.), 491.

²⁶⁰ Ladislav Pejačević (Sopron, 5. IV. 1824. – Našice, 7. IV. 1901.), hrvatski političar. Nakon studija prava u Pečuhu stupio je 1844. u županijsku službu te je bio imenovan počasnim podbilježnikom, a potom i velikim bilježnikom virovitičkim (sjedište županije u Osijeku). Od 1845. bio je član Banskoga savjeta, a od 1855. carski i kraljevski komornik. Nakon pada neoapsolutizma 1860. bio je umjereni unionist. Godine 1867. izabran je za zastupnika u Hrvatskom saboru, a iduće godine sudjeluje kao član hrvatske delegacije u sklapanju Hrvatsko-ugarske nagodbe. Godine 1877. bio je zastupnik u velikaškoj kući zajedničkoga Hrvatsko-ugarskoga sabora. Iako mu je banska čast ponuđena već 1870., prihvatio ju je tek 1880., nakon ostavke Ivana Mažuranića. Za njegova banovanja Vojna krajina bila je sjedinjena s Hrvatskom i Slavonijom (1881.). S banskoga položaja odstupio je 1883. u znak prosvjeda protiv postavljanja dvojezičnih natpisa na financijskim uredima u Zagrebu, što se protivilo odredbi Hrvatsko-ugarske nagodbe o hrvatskom kao jedino službenom jeziku u Hrvatskoj. Vidi: *Hrvatska enciklopedija*, 8. sv., (Zagreb, 2006.), 361.

²⁶¹ Friedrich Leopold von Gessler (Schwarzenau, istočna Pruska, 24. VI. 1688. – Brieg u Šleskoj (danas: Brzeg u Poljskoj), 22. VIII. 1762.), pruski general feldmaršal, jedan od najslavnijih generala konjaništva Friedricha II. (Friedricha Velikog). Vidi: *Meyers Großes Konversations-Lexikon*, Band 7. (Leipzig, 1907.), 741.

zadaću uredjenja budimpeštanske izložbe. Pristao sam jer mi se činilo glupo da nepokažemo što umijemo.

Sveukupna opozicija pa i biskup Strossmayer uzeli su mi to za zlo. Rački mi je rekao da mi zamjeraju što sam se Gfu Khuenu približio.

Biskup Strossmayer je u svoje vrijeme želio da ja postanem sveučilišnim profesorom zato da njegovu galeriju slika prenesem u Zagreb i da je predavanjima popularizujem. Kad je akademska palača bila dogotovljena, mogao sam pristupiti prijenosu i uredjenju galerije. To je bilo poslije budimpeštanske izložbe. Strossmayer me je primio puno hladnije nego obično, pače bio je cijelo vrijeme dok sam spremao slike u sanduke izravno neprijatan, tako te sam revno i žurno radio da što prije odem. Ja sam sa akademijom prije no sam se toga posla latio načinio ugovor na pet godina da ću kroz to vrijeme biti uz renumeraciju²⁶² od 300 for.[inti] godišnjih biti ravnateljem galerije. Kad je Strossmayer došao da galeriju konačno otvori,²⁶³ postupao je on i akademija upravo neuljudno i osor[n]o protiv mene. Nisu me ni ubavijestili da će i kad će biti otvorenje. Nisu mi dali mjesta u arkadam[a] dvorišta gdje je Strossmayer pred okupljenim gostima čitao svoj govor. Ja sam taj govor sa hodnika galerije slušao. Kad je Strossmayer sa prатnjom došao da pregleda galeriju, imao sam dužnost da ga vodim ali on je mene posvema ignorirao. Bio sam mu „hüft“.²⁶⁴ Kad smo ulazili u poslednju dvoranu modernih slika stao sam na vratima i pustio ga proći. Opazio je da su mi suze u očima. Ipak mu se da[l]o na žao pa je polutihu prijatnim posmjehom rekao: „Sve je lijepo i dobro uradjeno“.

U svim tim svečanostima upravo su se natjecali u tomu da mene zapostavljaju i vriedjaju. Barun Lujo Vraniczany dao je Soiréu²⁶⁵ one večeri kad je gradjanstvo priredilo biskupu veliku bakljadu. Bilo je pozvano mnoštvo gosti a samo mene, kao ravnatelja galerije, koji sam glavni posao prenosa i namještenja obavio, nisu pozvali. Peklo me i žalostilo.

Slijedio je i dalje niz poniženja i moralnih pljusaka. Kad su god. ... raspisani izbori pozvao me Vončina i pitao hoću li [se] kandidirati s vladinim programom.²⁶⁶ Kao kandidat Narodne stranke bio sam spreman i upravo mi je

²⁶² *Renumerare* (lat.), brojiti, prebrojavati, vraćati novac, doplatiti, doplaćivati. Ovdje u smislu doplete, plaće.

²⁶³ Strossmayerova galerija starih majstora otvorena je za javnost 9. studenog 1884. godine.

²⁶⁴ *Hüfte*, die, -, -en, (njem.), anatomski, kuk, bok, bedro. Ovdje u prostornom značenju, s boka, sa strane.

²⁶⁵ *Soirée*, (franc.), soareja, večernja priredba.

²⁶⁶ I. Kršnjavi bio je u saborskoj periodu 1884.-1887., zastupnik broskog izbornog kotara na listi Narodne stranke kojoj je netom pristupio. Vidi: Mato Artuković, „Izidor Kršnjavi kao brodski zastupnik u Hrvatskom saboru 1884.-1887.“, *Scrinia Slavonica*, sv. 6., (2006.), 217.-233.

godila misao da ću moći javno izstupiti protiv cijele družbe koja me je htjela utući. Veselilo me, da sam otjerao iz Broda moga najzagriženijega protivnika Smičiklasa²⁶⁷ koji je tamo htio kandidirati.

Napisao sam biskupu Strossmayeru pismo u kojemu sam mu izrazio moju želju da u saboru mogu raditi za kulturni i materijalni napredak naroda. Osjetio sam potrebu da biskupov jad ublažim ovim mojim pismom, jer sam ga rado imao, kraj svih uvrjeda što mi je u poslednje vrijeme nanjeo.

Biskup naravno nije na moje pismo odgovorio nego je na svećenstvo brodskega izbornog kotara poslao okružnicu, kojom poziva svećenstvo, da svom snagom ima raditi protiv mene. Stavili mi župnika Širmera za protukandidata pošto je Smičiklas od kandidature odustao bio. Pobijedio sam.²⁶⁸

Tri dana poslije moga izbora primio sam od akademije otkaz kao ravnatelj galerije i zabranili mi držati predavanja u galeriji. Nisam primio otkaz pozivom na moj ugovor.

Sledeću polgodišnju ratu od 150. for. moje renumeracije poslao mi je Rački s ceduljom na kojoj je napisao da mi šalje ničim zasluženi novac. Rački je poslije uvidio da mi je krivo činio. Kao kustos crkve imao je prilike vidjeti koliko sam mu u velike pomagao da se je pregradnja stolne crkve mogla dostojno dovršiti. Kolike sam svote od nadbiskupskog interkalara znao naći za stolnu crkvu i kako sam interkalarnu upravu aktivnu učinio. Na samrtnoj postelji napisao mi je biljet²⁶⁹ u kojemu mi izriče svoje priznanje za moje poštene namjere i postignute uspjehe. Biskup Strossmayer je otišao u grob a da nije našao riječi pomiriteljne. Nekad moj „štovatelj i iskreni prijatelj“ kako se je često nazivao postao je nepomirljivi neprijatelj.

²⁶⁷ Tadija Smičiklas (Reštovo Žumberačko, 1. X. 1843. – Zagreb, 8. VI. 1914.), hrvatski povjesničar. Od 1904. urednik jednoga od najvažnijih Akademijinih izdanja, *Diplomatičkog zbornika Kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije (Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, sv. I.-XIV., 1904.-1990.)*. Za njegova života objavljeno je jedanaest svezaka. Objavio je također niz biografija znamenutih ličnosti (J. J. Strossmayer, F. Rački, I. Kukuljević, R. Lopašić, Š. Ljubić, I. Ruvarac, M. Mesić) te veći broj znanstvenih radova, ponajviše u *Radu i Ljetopisu JAZU*). Uz znanstveni rad bavio se i politikom te u dva navrata (1884.-1887. i 1897.-1902.) bio zastupnik Neodvisne narodne stranke u Hrvatskom saboru. Vidi: *Hrvatska enciklopedija*, 10. sv., (Zagreb, 2008.), 58.

²⁶⁸ Protukandidat I. Kršnjavoga 1884. bio je župnik iz Bučja Ivan Širmer, član Stranke prava. Tada je Brodski kotar imao 570 izbornika. Za Širmera je glasovalo 205 izbornika (105 nezavisnih građana Broda, od čega 5 Srba, i 100 sa sela). Kršnjavi je dobio 255 glasova od kojih su bila 132 činovnička glasa, 50 glasova nezavisnih građana Broda (obrtnici, trgovci), među kojima je bilo više Srba, te 24 srpska glasa sela Klokočevik. Vidi: Mato Artuković, „Izidor Kršnjavi kao brodski zastupnik u Hrvatskom saboru 1884.-1887.“, *Scrinia Slavonica, Godišnjak podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, sv. 6., (2006.), 217.

²⁶⁹ *Il biglietto* (tal.), pisamce, cedulja, često u različitim složenicama *b. d' ingresso*, ulaznica, *b. di banca*, novčanica i dr.

Prem[da] sam jedne godine devet deset crkvi što gradio što sagradio tužio me papi da sam neprijatelj crkve i države. On je i banu grofu Khuenu u tom smislu pisao. Na me se dakle tužio svomu najljucemu neprijatelju. Grof Khuen mi je [rekao] za biskupove pritužbe nek mu odgovorim te se nekim načinom opravdam. Dakako da sam najvećim ogorčenjem vrlo oštro odgovorio. Čini se da je biskup taj moj odgovor pokazivao svojim pristašama da ih protiv mene mobilizira. Redaktor *Agramer Tagblatta* Vincenz Frank oštrim me je riječima interpelirao radi toga moga odgovora. Ja sam ga pitao je li biskupovu pritužbu čitao? Moj odgovor bio je primjeren biskupovoj navali.

Još smo se jedanput javno sukobili. Bilo je to kod instalacije nadbiskupa Posilovića.²⁷⁰ Biskup Strossmayer je u crkvi²⁷¹ držao latinski govor u kojemu je tonom zagrižene mržnje pozivao novoga nadbiskupa nek bude strog, nek kazni, nek nesmiljeno progoni. Koga? Naravno nas biskupove političke protivnike. Kad je povorka išla iz stolne crkve u nadbiskupski dvor, stavio sam se pred ulaz u dvor, koji je zaključan bio, te sam nadbiskupu prezentirao ključ na jastuku. On je ključ dirnuo, a ja sam odključao dvor. Udesio sam tu ceremoniju tako da markiram vidljivo predaju temporalija sa strane patrona. Strossmayer je iza nadbiskupa stupio napred, srdito gledao ključ na jastuku pa poluglasno jadno pitao: „A što je opet to?“

Kod ručka imao sam u ime vlade izreći zdravicu novomu nadbiskupu. Pozivao sam ga neka bude dobar pastir koji ljubavlju i dobrim primjerom ravna svoje stado kako je to kao biskup činio postizavajući lijepe uspjehe u svojoj dosadašnjoj biskupiji. Strossmayer je dobro osjetio da sam zapravo odgovarao na njegov latinski govor u crkvi, silno se razljutio, ustao i otišao iz dvorane gdje smo ručali prem[da] još nismo doručali bili. Posilovićev govor u kojemu se je zahvaljivao vladi na tomu da ga je predložila za nadbiskupa i moj govor prejako su ga upekli.

Bilo je senzacija kad je Strossmayer naprećac sav blijed i srdit otišao.

Pokojni predsjednik Stola sedmorice Stjepan Spevec,²⁷² koji je kraj mene sjedio, pitao me zašto sam tako oštro govorio. Rekao sam mu da sam reagirao na cio niz biskupovih navala.

²⁷⁰ J. Posilović (Ivanić Grad, 24. IV. 1834. – Zagreb, 26. IV. 1914.). Zaređen je 1858., a doktorat bogoslovlja iz područja biblijskih disciplina obranio je u Beču 1861. Bio je urednik *Zagrebačkog katoličkog lista* od 1872. do 1875. Godine 1876. izabran je za senjsko-modruškoga biskupa, a 1894. za zagrebačkog nadbiskupa. Zaslužan je za uspostavu starocrkvenoslavenske liturgije u Senjsko-modruškoj biskupiji 1893. godine. Vidi: *Hrvatska enciklopedija*, 8. sv., (Zagreb, 2006.), 686.

²⁷¹ U zagrebačkoj prvostolnici (katedrali) Uznesenja Bl. Djevice Marije.

²⁷² S. Spevec (Vukanci kraj Zlatara, 14. VI. 1839. – Zagreb, 28. I. 1905.), hrvatski pravnik. Pravni fakultet završio je u Zagrebu, doktorat stekao u Beču (1866.). U Zagrebu je na Prvoslovnoj akademiji predavao rimsko pravo (1868.-1886.), bio dekan Pravnoga fakulteta

Biskup Strossmayer običavao bi govoriti, da će na drugomu svijetu očito kongenijalne²⁷³ duše negdje u raju zajedno prebivati pa se je veselio kako će on Napoleonu Velikom predbaciti sve pogriješke koje je počinio.

Dobro.

Scijenim da ću ja na drugom svijetu biskupovu dušu naći gdje god u Čistilištu pa da ćemo se tamo pomiriti. Ja njemu već sada praštam sve uvrjede i sve nepravedne optužbe a milo i drago se sjećam vremena gdje sam osjećao ljepote i veličine Strossmayerove duše.

21./4. 1920.

Kršnjavi

(1874.-1875.) te rektor Sveučilišta (1875.-1876.). Bio je predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu Kr. zemaljske vlade za Hrvatsku i Slavoniju (1886.), predsjednik Stola sedmorice te saborski zastupnik (1875.-1891.). Vidi: *Hrvatska enciklopedija*, 10. sv., (Zagreb, 2008.), 137.

²⁷³ Srodne, bliske po načinu razmišljanja (lat.).

Zaključak

Na temelju kritičke analize sadržaja rukopisa I. Kršnjavoga o biskupu Strossmayeru, čija je transkripcija uvrštena kao prilog članku, neprijeporno se nameće zaključak o njihovoj vrijednosti kao povijesnoga izvora. Međutim, oni se nikako ne mogu interpretirati bez kritičke analize te iscrpnog znanstvenog aparata kojima se dopunjuju ili korigiraju pojedini nepouzđani ili netočni navodi. K tome, rukopisi I. Kršnjavoga o biskupu Strossmayeru snažno su prožeti subjektivnim viđenjima, s jedne strane zbog vrlo kompleksne naravi njihovih odnosa, koji su se kretali od snažnog prijateljstva do otvorenog neprijateljstva, a s druge strane zbog pristajanja uz različite tada aktualne hrvatske političke opcije, što je procjenama Kršnjavoga ponekad davalo ton nekadašnjih političkih sučeljavanja. Nadalje, rukopisi Kršnjavoga o Strossmayeru katkad odražavaju i njegovo nastojanje da zataji ili samo u osnovnim crtama opiše neke događaje o kojima je inače znao mnogo više, a u neke od njih bio i osobno uključen i to ne samo kao Strossmayerov politički oponent, nakon pristupanja režimskoj Narodnoj stranci 1884., nego i kao osoba koja je godinama obnašala vrlo visok položaj odjelnog predstojnika za bogoštovlje i nastavu u hrvatsko-slavonskoj Zemaljskoj vladi. Zbog svih navedenih razloga rukopisi I. Kršnjavoga o biskupu Strossmayeru potrebno je pristupiti vrlo oprezno i tek ih nakon kritičke znanstvene elaboracije vrednovati kao povijesni izvor. Iz takvog pak vrednovanja proizlazi da nedvojbeno predstavljaju iznimno relevantan povijesni izvor, jer osvjetljavaju važnije momente iz privatnog života te javnoga crkvenog i političkog djelovanja biskupa Strossmayera, u širokom vremenskom rasponu od sredine 19. do početka 20. stoljeća, od izbijanja revolucije u Habsburškoj Monarhiji 1848. pa sve do uoči Strossmayerove smrti 1905. godine. Oni nam pružaju vrijedne podatke o događanjima vezanim uz hrvatsku političku i državnu povijest, s posebnim osvrtom na reguliranje državnopravnih odnosa u Monarhiji nakon njezina dualističkog preustroja 1867./1868. godine. Posvjedočuju nam ranije poznata stajališta o Strossmayeru kao žestokom oponentu Mađara i dualističkog sustava, ali donose i važne podatke o njegovim koncepcijama federalističkog preustroja Monarhije na zasadama austroslavizma i južnoslavenstva, s Hrvatskom kao središtem južnoslavenskog okupljanja. I na kraju predstavljaju nam Strossmayera kao eminentnoga pripadnika europske intelektualne i kulturne elite, koji je po snazi svoga upliva na neke od ključnih događanja u Europi druge polovice 19. stoljeća, napose na događaje vezane uz veliku istočnu krizu (1875.-1878.) te profiliranje Katoličke crkve u vrijeme Prvoga Vatikanskog sabora 1869./1870., zbog vrlo ograničenoga upliva hrvatskih političkih čimbenika na oblikovanje vanjske politike Monarhije, u hrvatskim okvirima bio i ostao usamljena pojava – biskup renesansnog profila – kako je to s pravom uočio i konstatirao Kršnjavi.

Summary

MEMOIRS (“USPOMENE”) AND *CONVERSATIONS WITH BISHOP STROSSMAYER* (“RAZGOVORI S BISKUPOM STROSSMAYEROM”) BY IZIDOR KRŠNJAVI AS A HISTORICAL SOURCE

This paper analyses the value of Izidor Kršnjavi's manuscripts on bishop Josip Juraj Strossmayer as a historical source. The author proposes that the mentioned manuscripts require a very thorough and critical approach in exploration, since they often reflect Kršnjavi's subjective views. Moreover, a part of the manuscripts was written several years after Strossmayer died, i.e. several decades after the conversations between Kršnjavi and Strossmayer took place, based on his memories of questionable reliability. Having performed the critical elaboration, the author nevertheless rates Kršnjavi's manuscripts on bishop Strossmayer a valuable historical source, since they shed light upon extremely important and less known moments of his private life as well as his public ecclesiastical and political work within a wider framework of Croatia and Slavonia as constitutional parts of the Habsburg Monarchy (Austria-Hungary) and even wider European framework from the middle of the 19th to the beginning of the 20th century. To the scholars studying Strossmayer's work, the manuscripts provide valuable information on his attitude towards the options related to regulation of state and juridical affairs in the Monarchy on the eve of and after its dualistic reorganisation in 1867/1868. They confirm the already known theses about Strossmayer as a fierce opponent of the Hungarians and the dualistic system, but also provide us with the important data on his concepts of federation-based reorganisation of the Monarchy stemming from the idea of Austroslavism and South-Slavism, with Croatia as the core of Southern Slavs' unification. The author pays special attention to Strossmayer's views of Bosnia and Herzegovina in the time of the Great Eastern Crisis (1875-1878), because it is his main area of expertise. In the end, the author concludes that I. Kršnjavi's manuscripts portrait bishop Strossmayer as a prominent member of Croatian and European intellectual and cultural elite, who remained a lone figure in Croatian history considering his influence on some of the key moments of European history during the second half of the 19th century, especially the events related to the Great Eastern Crisis (1875-1878) and shaping of the Catholic Church at the time of and after the First Vatican Council (1869/1870) because of a strictly limited influence of Croatian politics on the shaping of the external affairs of the Monarchy – a bishop of the Renaissance profile, as Kršnjavi rightfully noticed and maintained.

(Sažetak prevela: Rebeka Vujasinović)

Key words: Isidor Kršnjavi, Josip Juraj Strossmayer, manuscripts, memoirs.